

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Aspecten van Joods leven in Roermond en Midden-Limburg 1275-2018

Bruggen, H.J.J.M. van der

Citation

Bruggen, H. J. J. M. van der. (2021, October 28). *Aspecten van Joods leven in Roermond en Midden-Limburg 1275-2018*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3225483>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3225483>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

II.5 Roermond en de Joden tijdens de oorlogsjaren: een vergelijkend perspectief

II.5.1 De houding van de katholieke kerk nader bezien

Om de rol en betekenis van het functioneren van de kerkelijke en burgerlijke overheid in Roermond en Midden-Limburg in een enigszins bredere context te plaatsen is het zinvol om allereerst de houding van de katholieke kerk nader te bezien.⁸⁷⁰ En in de tweede plaats om een beknopte vergelijking te maken van Roermond met een handvol andere steden in Limburg alsook daarbuiten.

Constateren we dat er zeker in Roermond maar ook in de rest van Limburg een lange traditie heerste van een zekere aversie jegens Joden, het Interbellum biedt ons voor wat de leiding van de katholieke kerk aangaat een ander beeld. We zagen al dat in de daaraan voorafgaande periode vooraanstaande landelijke katholieke leiders als Aalberse en Schaepman iedere vorm van antisemitisme afwezen. In het bisdom zelf kwam hoofdaalmoezenier Poels als eerste openlijk op voor de Joden.

Tijdens de jaren dertig was het bisschop Lemmens die zich fel tegen het nationaalsocialisme verzette en daarmee de toon van het bisdom Roermond zette voor de oorlogsjaren. Ook tijdens de oorlog is de Nederlandse katholieke kerk standvastig gebleven. Opvallend daarbij is dat aartsbisschop De Jong niet alleen opkwam voor katholiek gedoopte Joden, maar het opnam voor alle Joden. Het voorbeeld van Rome, zwijgen en ‘het probleem’ niet benoemen, werd niet gevolgd.

Wat Rome betreft, op het zwijgen van Pius XII tijdens de Shoah is zware kritiek geuit.⁸⁷¹ De discussie daarover heeft tot talloze publicaties en studies geleid. De historicus Jan Bank constateert dat deze paus van de massamoorden op Joden geweten moet hebben. In algemene bewoordingen heeft Pius XII die vervolging veroordeeld, onder andere in zijn kerstboodschap van 1942. Een duidelijke publieke stellingname met een expliciete benoeming van het leed van het Joodse volk zou er echter niet geweest zijn. Het woord ‘Jood’ heeft hij tijdens de oorlogsjaren publiekelijk niet in zijn mond genomen. Angst dat hij de situatie voor de vervolgdgen nog zou doen verslechteren, maar vooral angst dat hij zijn kerk en haar gelovigen in gevaar zou brengen, zou hem hiervan weerhouden hebben. Zelfs bij de deportatie van de Joden uit Rome zou hij een openlijk protest achterwege hebben gelaten. Dat hij de Romeinse Joden wel heeft willen bijstaan, staat buiten kijf, maar die hulp zou hen niet hebben gered.

⁸⁷⁰ De gegevens over de houding van de kerken zijn, tenzij anders vermeld, ontleend aan Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*; Stokman, *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen*; en Mesters, ‘De Kerk en het verzet in Limburg’.

⁸⁷¹ Zie: Rolph Hochhuth, *Der Stellvertreter* (1963).

Bank stelt: ‘Wordt de beoordeling gemaakt naar de standaard van toenmalige staatslieden, dan was het optreden van deze paus niet uitzonderlijk.’ Maar tot een publieke evangelische getuigenis van de bisschop van Rome is het nooit gekomen.⁸⁷²

Een andere visie op het handelen van Pius XII is te vinden in de omvangrijke studie van Hans Janssen, *De Zwijgende Paus?*⁸⁷³ Aan de hand van tal van feiten stelt deze auteur dat de leiding van de katholieke kerk en in het bijzonder Pius XII zich volledig bewust zijn geweest van de ernst van de Jodenvervolgung. Zij zouden al het mogelijke gedaan hebben om aan de katholieken in Europa duidelijk te maken dat het dringend noodzakelijk was om naastenliefde te betonen. Die zou zich volgens het getuigenis van het Nieuwe Testament en de leer van de kerk moeten uitstrekken tot alle mensen zonder enig onderscheid van volk, klasse, geloof of afkomst. In encyclieken, toespraken, brieven en mondelinge instructies zou Pius XII deze boodschap minstens veertig keer hartstochtelijk hebben geuit. Ook zouden grote groepen Joden binnen het Vaticaan en in vele kloosters een veilig onderkomen hebben gevonden. Bijzonder aan deze verdediging van het optreden van Pius XII is dat de auteur ervan in zijn eerder verschenen driedelige serie *Christelijke theologie na Auschwitz* het gif van het kerkelijk anti-judaïsme heeft beschreven en aangewezen als de vruchtbare voedingsbodem voor antisemitisme en de escalatie hiervan, de Shoah.⁸⁷⁴

Ook Cammaert noemt enkele interne uitlatingen van Pius XII tijdens de Tweede Wereldoorlog waaruit diens volmondige steun voor de houding van het Nederlandse episcopaat blijkt.⁸⁷⁵ Zo zou Pius XII, in de zomer van 1943 tegen de Nederlandse priester en kerkmusicus J. de Bruijn over de Nederlandse bisschoppen gezegd hebben: ‘Ja, ja, ik bewonder hun kracht en hun moed’.⁸⁷⁶

Bij zulke uiteenlopende opinies is het moeilijk oordelen. Maar auteurs als Bank en Janssen laten de anti-judaïstische opstelling van voorgangers van Pius XII vanaf het einde van de Franse overheersing buiten beschouwing. Het is dezelfde kwestie die in het inleidend hoofdstuk van dit proefschrift aan de orde is gesteld naar aanleiding van het betoog van Salemink over de katholieke kerk en de moord op de Europese Joden. Het polemisch debat over deze kwestie is voor deze auteur aanleiding te stellen dat:

‘Het morele [de kerk verzaakte haar opdracht om een “geweten van de wereld” te zijn, HvdB] en politieke [de kerk trad niet op tegen de

⁸⁷² Bank, ‘Pius XI en Pius XII’, 364-367; Idem, *God in oorlog*, 626-642.

⁸⁷³ Janssen, *De Zwijgende paus?* Zie daarin de samenvatting op pp 661-680 en de chronologie op pp 719-835.

⁸⁷⁴ Idem, *Christelijke theologie na Auschwitz*, deel 1 en deel 2, band 1 en band 2.

⁸⁷⁵ Cammaert, *Het verborgen front*, 476.

⁸⁷⁶ Crijnen, ‘Bisschoppen als broze eenheid tegen bezetter’.

nazidictatuur, HvdB] verwijt heeft minder gehoor gevonden. Juist de theologie over de kerk als “mystiek lichaam van Christus” en de paus als “plaatsvervanger van Christus” vormt een hindernis voor het erkennen van morele en politieke fouten.”⁸⁷⁷

Een verwijt van anti-judaïsme zal Pius XII mogelijk niet gemaakt kunnen worden, maar kennelijk overheersten de bezorgdheid voor zijn eigen geloofsgemeenschap en zijn angst voor het communisme.⁸⁷⁸ Het blijft speculatief wat een uitdrukkelijke en openbare evangelische getuigenis door Pius XII met expliciete benoeming van welke aard ook voor de massamoord op de Joden veroorzaakt zou hebben. Duidelijk is wel dat Bank in ieder geval gelijk heeft met zijn stelling over de afwezigheid van enig concreet publiek optreden. Naar zo’n optreden is door velen tijdens de Shoah vergeefs uitgekeken.

Dit laatste wordt ook tot uiting gebracht in de biografie van Pius XII van de hand van Robert A. Ventresca, *Soldier of Christ*, die zijn hoofdstuk ‘War and holocaust’ besluit met enkele vragen:

‘But questions lingered. Were such prudence and caution appropriate for the Vicar of Christ? Was it the behavior of a prophet, a martyr, or a saint? With millions of innocent civilians already dead, and thousands more facing a similar fate, what greater evil could there be?’⁸⁷⁹

Het recent gestarte onderzoek in de Vaticaanse archieven zal mogelijk meer inzicht geven in de motieven en het handelen van Pius XII.⁸⁸⁰ Voorshands is het oordeel dat hij meer diplomaat dan zielenherder is geweest. Voor een leider van een wereldkerk tijdens een ramp van ongekende omvang, de Shoah, een minder gelukkige keuze.⁸⁸¹

Heeft in ons land aartsbisschop De Jong zoals bekend een prominente rol vervuld in de oorlogsjaren en zich als kerkelijk leider tweemaal gesteld tegen de

⁸⁷⁷ Saleminck, ‘Katholieke kerk en de moord op de Europese Joden. Een lang debat, 250-251.

⁸⁷⁸ Schöppe, *Konkordate seit 1800*, 35, geeft de tekst weer van het ‘Geheimanhang zum Reichskonkordat’, behorend bij het ‘Konkordat zwischen dem Heiligen Stuhl und dem Deutschen Reich’ van 20.07.1933. Daarin werden katholieke priesters bij invoering van de dienstplicht in Duitsland gevrijwaard van militaire dienst, behalve bij algehele mobilisatie. In dat laatste geval zouden de belangrijkste geestelijken vrijgesteld zijn van dienstplicht. De overige geestelijken zouden zich in het leger moeten wijden aan de geestelijke verzorging of de ziekenverzorging. Vreesde Pius XII verbreking van het concordaat en inschakeling van al zijn Duitse priesters in de oorlogsvoering?

⁸⁷⁹ Ventresca, *Soldier of Christ*, 169-218. Vertaling: ‘Maar er bleven vragen. Waren die voorzichtigheid en voorzichtigheid passend voor de Plaatsvervanger van Christus? Was ‘dit het gedrag van een profeet, een martelaar of een heilige? Met miljoenen onschuldige burgers die al dood waren en duizenden anderen die een soortgelijk lot tegemoet gingen, welk nog groter kwaad zou er kunnen zijn?’

⁸⁸⁰ Duidelijk is ook dat het oordeel dat Pius XII een pion in de handen van Hitler geweest zou zijn, een onjuiste en versimpelde weergave van de werkelijkheid is. Voor dit oordeel, zie John Cornwell, *Hitlers paus*.

⁸⁸¹ Zie ook Verhofstadt, *Pius XII*, 410-418. Deze auteur betoogt dat het onmogelijk was om tijdens de Shoah een neutraal standpunt, zoals hij dat aan Pius XII verwijt, in te nemen.

Duitse bezetter, het is op z'n minst opmerkelijk dat bisschop Lemmens in Duitse ogen werd gezien als de actiefste en meest strijdbare kerkvorst in Nederland, zoals Cammaert aantekent in zijn studie over het verzet in Limburg. Mede op instigatie van deze Roermondse bisschop zouden vele van de door aartsbisschop De Jong onderschreven maatregelen tegen de NSB en het nationaalsocialisme tot stand zijn gekomen. Cammaert verwijst daarvoor naar de 'Meldungen aus den Niederlanden' bestemd voor het *Reichssicherheitshauptamt* in Berlijn en specifiek naar de editie van januari 1942.⁸⁸²

Eerder, in november 1940, hadden aartsbisschop De Jong en de bisschoppen Huibers (van Haarlem) en Lemmens zich willen aansluiten bij de plannen voor het eerste openlijke protest van de protestantse kerken tegen de vroegste vervolgingsmaatregelen tegen Joden. De tegenstand van de aartsconservatieve bisschoppen Diepen ('s-Hertogenbosch) en Hopmans (Breda) had dat verhinderd. Diepen en Hopmans zouden zelfs nog tijdens de bezetting pleiten voor meegaandheid met de Duitse maatregelen en suggereren dat de anti-nationaalsocialistische verklaringen uit de jaren dertig zouden moeten worden ingetrokken.⁸⁸³

Op 26 januari 1941 lieten de Nederlandse bisschoppen van de kansels in alle katholieke kerken verkondigen dat ook aan gewone leden van de NSB de sacramenten geweigerd moesten worden. Dit vloeide voort uit een al op 13 januari van dat jaar door hen vastgelegde richtlijn, in vervolg op in de jaren dertig genomen maatregelen.⁸⁸⁴ Kerkelijk trouwen, begraven worden en kinderen laten dopen werden aan NSB'ers niet meer toegestaan. Deze strenge regel werd op 3 augustus 1941 ook opgelegd aan allen die lid waren geworden van nationaalsocialistische mantelorganisaties. Dat was met name de opvolger van het door de bezetter opgeheven Rooms Katholiek Werkliedenverbond, maar ook het Agrarisch Front, de Kultuurkamer, het Medisch Front en het Rechtsfront.

In datzelfde jaar 1941 stelde de kerk het Fonds voor Bijzondere Nooden in dat financiële hulp aan onderduikers kon verstrekken. Het fonds was aanvankelijk bedoeld voor degenen die 'ten gevolge van de omstandigheden door een principiële katholieke houding in financiële moeilijkheden zijn gekomen'. Later werd de doelstelling uitgebreid en diende het fonds mede ter financiering van het georganiseerd verzet.

Vanaf eind 1941 nam de katholieke kerk deel aan het Interkerkelijk Overleg van alle protestantse kerken. Op zondag 19 april 1942 lieten de bisschoppen een protest voorlezen tegen de gedwongen arbeidsdienst, waarin zij

⁸⁸² Cammaert, *Het verborgen front*, 461-464.

⁸⁸³ Von Benda-Beckmann, *De rooms-katholieke kerk en de grenzen van het verzet*, 12.

⁸⁸⁴ Cammaert, *Het verborgen front*, 460.

ook de rechteloosheid van het Joodse volksdeel en de onbarmhartige benadering van Joden hekelden. De landelijke verplichte plaatsing van borden ‘Voor Joden verboden’ aan katholieke instellingen werd door de bisschoppen verboden als ‘een uiting van principieel antisemitisme’. Bisschop Lemmens ageerde hier ook fel tegen zoals hiervoor is gerelateerd.

Nadat in juli 1942 razzia's waren gehouden in Amsterdam en in de nacht van 15 op 16 juli de eerste twee deportatietreinen vanuit Westerbork naar Oost-Europa vertrokken waren, besloten de gezamenlijke kerken te protesteren. Zij hadden dat al eerder, op 11 juli, gedaan met een uitvoerig telegram aan *Reichskommissar* Seyss-Inquart. Toen daar geen passende reactie op kwam en de deportatietreinen toch vertrokken waren, werd gezamenlijk met de protestantse kerken besloten dit telegram op zondag 26 juli in alle kerken voor te lezen. De hervormde kerk heeft na dreigementen van de bezetter afgehaakt bij dit protest, waardoor het gezamenlijk front van de kerken doorbroken werd. Maar in alle katholieke kerken werd het telegram wel voorgelezen. De wraak van de bezetter, de deportatie van een groot aantal katholieke Joden op 2 augustus 1942, is hiervoor al beschreven.⁸⁸⁵

Ook nadien zijn er nog ettelijke protesten van de Nederlandse bisschoppen geweest, zoals de uitvoerige herderlijke brief van 17 februari 1943 waarin opnieuw geprotesteerd werd tegen de Jodenvervolgung en de jacht op studenten. Expliciet stelden zij dat ‘medewerking in dezen [aan deportatiemaatregelen, HvdB] in geweten ongeoorloofd is’. Een kritische lezer zal in de belangrijkste brief van de bisschoppen, die van 20 juli 1942, nog steeds elementen van anti-judaïsme vinden, toch doen deze in geen enkel opzicht afbreuk aan de inhoud en het belang van dit protest.

Wat de rol van de katholieke kerk specifiek in Limburg betreft, verdienen naast bisschop Lemmens ook andere geestelijken en kerkelijke bestuurders te worden genoemd die zich verzetten tegen de ideologie van de bezetter. Geen bisdom in Nederland heeft zoveel priesters verloren in het verzet als het bisdom Roermond.⁸⁸⁶

Zo was een belangrijke rol weggelegd voor de secretaris van het bisdom, drs. Leo Moonen. Via ‘Oom Leo’, zijn schuilnaam, waren er veel contacten met het katholieke verzet. Dat verzet richtte zich op hulpverlening aan vluchtelingen en onderduikers. Moonen werd vaak geraadpleegd door het verzet voordat men over zou gaan tot liquidaties van landverraders.⁸⁸⁷ Die betrokkenheid bij het

⁸⁸⁵ Zie subhoofdstuk II.4.4, pagina 246-247.

⁸⁸⁶ In het bisdom Roermond betrof dit 21 priesters en in de overige bisdommen samen twaalf, afgezien van de omgekomen leden van kloosterorden en congregaties.

⁸⁸⁷ Vaste adviseur van Moonen hierbij was zijn vriend rechtbankpresident mr. Edmond Delhougne. Van der Bruggen, ‘Mr. Edmond Delhougne, president (1939-1964)’, 171.

verzet is hem fataal geworden. Na zijn arrestatie op 10 augustus 1944 stierf hij op 2 april 1945 in Bergen-Belsen. Moonen was een van bijna 80 Limburgse priesters die gedurende kortere of langere tijd voor hun verzetsactiviteiten in concentratiekampen en strafgevangenissen terecht zijn gekomen en een van de 29 die dat niet overleefd hebben.⁸⁸⁸

Van deze laatste groep heeft pastoor Henri J. Vullingsh uit Grubbenvorst grote bekendheid gekregen. In zijn parochie van amper 1700 gelovigen wist hij 43 Joden onder te brengen. Hij werkte bij dit en bij zijn overige verzetswerk samen met zijn vriend Mathieu Smedts. Op 1 mei 1944 werd pastoor Vullingsh gearresteerd en na zware mishandeling overgebracht naar Sachsenhausen. Vandaar kwam ook hij in Bergen-Belsen terecht, waar hij op 9 april 1945 overleed.⁸⁸⁹ De Nederlandse Joodse componist Hans Lachman componeerde later als eerbetoon aan Vullingsh het ‘Van Limburg Requiem’. Hijzelf, zijn ouders en zijn broer hadden hun leven aan hem te danken.

II.5.2 Onderduik en ‘Jodenverzorging’

Niet lang na de oorlog heeft een van de leden van het Midden-Limburgse verzet een anoniem verslag geschreven over al hetgeen hij wist van hulp aan Joden, dit onder de titel ‘Jodenverzorging’.⁸⁹⁰ De auteur die uit Horn of uit Roermond afkomstig moet zijn geweest, beschrijft heel nauwgezet dat medio 1943 de toestroom van hulpbehoevende Joden uit de rest van Nederland op gang kwam. Het plaatselijke verzet was al ‘getraind’ door de hiervoor al genoemde hulp aan vluchtende piloten en geallieerde militairen en door de onderduikhulp aan studenten, Nederlandse militairen en voor de *Arbeitseinsatz* opgeroepen Nederlanders. Volgens de auteur kwamen veel vluchtelingen toen ten einde raad naar het Zuiden afgezakt.

Bij hun eerdere vluchtpogingen en onderduik hadden zich volgens hem vaak hemeltergende omstandigheden afgespeeld. Er was sprake geweest van praktijken waarbij Joden ten slotte toch slachtoffer werden, vaak nadat zij lange tijd waren uitgezogen. Buitensporige kostgelden waren er gevraagd. Enorme bedragen waren geëist voor een vlucht naar Zwitserland, terwijl de betrokkenen vaak, zodra ze de Belgische grens hadden overschreden, aan hun lot waren overgelaten. De anonieme auteur schatte destijds op basis van zijn eigen kennis dat er naast de al ondergedoken Limburgse Joden in die periode ongeveer 800 à 1000 Joden in Limburg zijn binnengestroomd. Op basis van een beredeneerde schatting en uitgaande van de lijsten van het toenmalig Centraal Registratie

⁸⁸⁸ Mesters, ‘De Kerk en het verzet in Limburg’, 71.

⁸⁸⁹ Ibidem, 69-212, specifiek voor Vullingsh, zie 188-194.

⁸⁹⁰ GAR, Collectie Oorlogsdocumentatie, archiefnr. 7005 inv.nr. 208.

Bureau voor Joden in Eindhoven komt Van Rens overigens tot een aantal van globaal 2100 ondergedoken Joden in Limburg.⁸⁹¹

De vraag kan worden gesteld waarom het aanbieden van onderduikmogelijkheden niet eerder op gang is gekomen. Is de stelling van Paul Luykx juist dat er aanvankelijk sprake is geweest van een opvallende afwezigheid van katholieken in de hulpverlening aan Joden en dat die mogelijk deels verklaard kan worden uit anti-Joodse stereotypie, vulgaire Jodenhaat en opruiing?⁸⁹²

Het verlenen van onderdak aan Joden is aanvankelijk voor de overwegend katholieke Limburgse bevolking geen vanzelfsprekende aangelegenheid geweest. Onder de redenen die Von Benda-Beckmann noemt voor de terughoudendheid bij het opnemen van Joden als onderduikers, wijst hij eveneens op antisemitische stereotypen. Die gevoelens zullen in een eeuwenlange traditie diep zijn ingeslepen. Verder noemt hij de hoge straffen op het verbergen van Joden als motief, maar ook het idee dat bij velen, zelfs onder de illegale werkers, leefde dat Joodse onderduikers ‘lastiger’ waren dan niet-Joden. Cammaert citeert over dat wijd verbreide idee uit het dagboek van een Limburgse verzetsman waar deze laatste schrijft:

‘Deze mensen [Joden HvdB] hebben over het algemeen nog niets geleerd. Dankbaarheid hoeft je van deze groep niet te verwachten en naastenliefde – zelfs ten aanzien van hun eigen onbemiddelde landgenoten – kennen ze vrijwel niet. En dan te bedenken dat een groot aantal Vaderlanders, gedreven door Christelijke naastenliefde, deze mensen gered hebben om vervolgens zelf de kogel te ontvangen.’⁸⁹³

De toonzetting van deze uitspraak staat haaks op het gegeven dat bij velen de onderduik tot intense en hartelijke vriendschapsbanden heeft geleid die soms tot op de dag van vandaag in stand zijn gebleven.

Eerst de felle herderlijke brieven van de Nederlandse bisschoppen van 17 februari 1943 en 12 mei 1943 zouden volgens Cammaert de verzetsgeest onder het katholieke volksdeel aanzienlijk hebben aangewakkerd. De eerste brief betrof een herhaald uitgebreid protest tegen de vervolgingen, deportaties en andere maatregelen van de bezetter. De tweede bevatte een protest tegen de grootschalige *Arbeitseinsatz*. Veel geestelijken van het bisdom Roermond

⁸⁹¹ Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 275-281.

⁸⁹² Luykx, *Andere katholieken*, 308.

⁸⁹³ Cammaert, *Het verborgen front*, 395-396. Dat het soms pijnlijk mis kon gaan met gemaakte afspraken, volgt uit Wolters, ‘Sjeng Coenen’, 142.

zouden toen begrepen hebben dat de tijd gekomen was om de daad bij het woord te voegen.⁸⁹⁴

Doordat de bezetter de teugels steeds strakker aanhaalde, Nederlandse officieren in krijgsgevangenschap wilde brengen en Nederlanders voor de *Arbeitseinsatz* wenste in te zetten, startte in Limburg in 1943 ook de landelijke onderduikorganisatie die grootschalige onderduik mogelijk maakte. De kerkorganisatie leende zich bij uitstek voor het leggen van betrouwbare contacten. Ook voor voedsel, bonnen en andere noodzakelijke voorzieningen kon langs die weg gezorgd worden.

Van sommige Joden is bekend dat zij niet wilden onderduiken. Wilhelm en Gertrud Gross-Sachs bijvoorbeeld hadden verschillende motieven om dat niet te doen. Hij was oud-strijder voor Duitsland geweest en daarvoor onderscheiden. Bovendien behoorde het echtpaar tot de hervormde kerk. Zij rekenden erop gespaard te blijven. Onderduiken zou voor hen bovendien betekend hebben dat zij niet meer met hun kinderen zouden kunnen corresponderen, hoe moeilijk het schrijven van brieven ook was geworden. Mogelijk is ook dat zij onvoldoende financiële middelen hadden om de stap van onderduiken te zetten.

De dramatische straffen waarmee onderduikers bedreigd werden, zullen een afschrikwekkend effect hebben gehad. Verder heeft de misleidende organisatie van de deportaties in Limburg aanvankelijk de indruk gewekt dat het ‘meeviel’. Daarbij valt vooral te denken aan de deportatie van 25 augustus 1942. Toen werden de voor ‘transport’ aangewezen Joden opgeroepen voor een onder politietoezicht staande werkverruiming in Duitsland. Zwakkeren en kleine kinderen werden vanuit de verzamelplek in Maastricht naar huis ‘teruggestuurd’. Toch kan dit laatste argument voor Joden niet echt hebben meegespeeld. Niemand zal zomaar eraan hebben willen meewerken om naar een werkkamp in Duitsland te worden overgebracht.

Een verklaring kan misschien nog de opmerking zijn die Sallie Goudsmit heeft gemaakt in zijn brief van 14 augustus 1946, gericht aan de gemeentearchivaris van Roermond. In die brief, waarin hij verslag deed van de rampzalig verlopen oorlogsjaren, schreef hij: ‘Aanvankelijk liet de bezetter ons met rust, zodat wij eerst het gevoel hadden dat de maatregelen tegen de Joden die in Duitsland genomen waren, hier in het bezette gebied niet toegepast zouden worden.’⁸⁹⁵

Uiteindelijk is op veel plaatsen in Midden-Limburg aan Joden hulp verleend. Bekend is dat in de uiterwaarden van de rivier de Maas en in het

⁸⁹⁴ Cammaert, *Het verborgen front*, 471-473. In dezelfde zin ook Van Aernsbergen, *Onze gevallen*, 54-59, hoofdstuk “‘Oom Leo’ en de geestelijkheid”.

⁸⁹⁵ GAR, nr. 4211, Archief van het Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap Roermond, inv.nr.1, brief van Sallie Goudsmit d.d. 14.08.1946.

ernaast gelegen dorp Horn aan vele tientallen Joden, sommigen spreken van honderden, hulp verleend en onderduik aangeboden. Dat gebeurde overigens zonder dat er een centrale persoon was die daartoe inspireerde. De Weerd en Horn waren, als gezegd, cruciale schakelpunten in vluchtroutes naar België en Frankrijk. Waarschijnlijk hebben de personen die al bij dat illegale werk betrokken waren, hun naasten en burens geïnspireerd tot het faciliteren van onderduik aan Joden.

Voor Roermond moet de kanttekening gemaakt worden dat onderduik aan de westzijde van de Maas aanzienlijk veiliger was dan onderduik in de smalle strook Nederland tussen de oostzijde van de Maas en de Duitse grens, zeker vanaf aanvang september 1944. Maar behalve het feit dat aanvankelijk voor katholieken hulpverlening aan Joden niet altijd vanzelfsprekend was, ontbrak in Roermond moreel leiderschap bij het openbaar bestuur.

Hoewel er desondanks in Roermond en Limburg ook door katholieken hulp is verleend, merkt Van Rens terecht op dat een groot deel van de hulp aan Joden in Limburg werd gegeven door relatieve buitenstaanders: door protestanten die vaak niet eens Limburgs spraken, door sociaaldemocraten en communisten, door ‘toevallige’ gasten en soms door Joden zelf. Van Rens formuleert zijn constatering voor geheel Limburg.⁸⁹⁶ Voor Roermond gaat die deels op. Waar in die stad hulp verleend is, is die hoofdzakelijk verleend door katholieken en protestanten.

II.5.3 De paradox: overlevingskansen van Joden in vier Limburgse steden

Wat valt te zeggen over de overlevingskansen van Joden in Roermond in vergelijking met andere steden in Limburg, te weten Heerlen, Venlo/Arcen en Sittard/Limbricht? Wat leert een dergelijk comparatief perspectief ons over de rol van de burgerlijke en kerkelijke overheid ten aanzien van de Joden in de oorlogsjaren?

In de literatuur over de Shoah wordt gesproken over de Nederlandse ‘paradox’. In een land dat voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog weinig virulent of gewelddadig antisemitisme kende en daarmee ten opzichte van omringende landen een gunstig beeld vertoonde, veroorzaakte de Jodenvervolgung een onvoorstelbaar hoog aantal slachtoffers, namelijk 102.000. Globaal 75% van de Nederlandse Joden is vermoord, een percentage dat geen ander land in Noord- en West-Europa kent.

In dat licht bezien hiervan is een van de conclusies van het onderzoek van Croes en Tammes naar overlevingskansen van Joden in Nederland verrassend:

⁸⁹⁶ Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 368.

als het percentage katholieken in een gemeente hoger was, was de overlevingskans van de Joodse inwoners van die gemeente ook hoger.⁸⁹⁷ De overlevingskans was in Limburg 40% en lag met dat percentage aanzienlijk hoger dan de gemiddelde overlevingskans van 27% in geheel Nederland. Dit betekent echter niet dat de meerderheid van de katholieken betrokken was bij onderduikhulp. Het bleef een minderheid die bereid was tot illegaal werk dat immers grote risico's met zich meebracht.⁸⁹⁸

In *Vervolgd in Limburg* zijn de overlevingskansen van Limburgse Joden gerelateerd aan hun woonplaats.⁸⁹⁹ Die overlevingskansen waren in:⁹⁰⁰

Heerlen	57%	Venlo/Arcen	47%
Roermond	38%	Sittard/Limbricht	18%

Op die onderling afwijkende percentages voor deze toch nabij elkaar liggende vier grenssteden wordt hierna nader ingegaan. Het zijn zulke significante verschillen dat gepoogd zal worden met name voor Roermond, Sittard en Heerlen daar een verklaring voor te vinden. De overige steden in deze provincie, afgezien van Kerkrade (31%) en Gulpen/Vaals (25%), hebben ofwel vergelijkbare percentages van rond de 40% of zijn door hun ligging of bevolkingsomvang of -samenstelling minder gemakkelijk in een vergelijking te betrekken.

Bij iedere beschouwing over percentages en aantallen slachtoffers of overlevenden moet wel beseft worden dat aan de basis daarvan vaak geen harde en nauwkeurige cijfers ten grondslag liggen. Allereerst is het gegeven van belang op welke datum en in welke hoedanigheid Joden zijn geregistreerd. Vóór de oorlog zijn er veel vluchtelingen naar Nederland gekomen. Vaak verhuisden die snel na aankomst, en dat meerdere malen. In Nederland zelf vertrokken veel vanouds hier aanwezige Joden naar Amsterdam. Betwijfeld kan worden of alle verhuizingen ook tijdig verwerkt zijn. Hiervoor is er ook al op gewezen dat het voor gemeenten soms 'interessant' kon zijn om vluchtelingen niet te registreren in het in 1939 ingestelde verblijfsregister. Ook blijken inventarisaties per gemeente achteraf onvolledig te zijn geweest, dit bij gebrek aan archiefmateriaal en/of getuigen. Zo wordt in een artikel in de bundel *Wat toeval leek te zijn, maar*

⁸⁹⁷ Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, 371.

⁸⁹⁸ Von Benda-Beckmann, *De rooms-katholieke kerk en de grenzen van het verzet*, 22.

⁸⁹⁹ Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 362.

⁹⁰⁰ Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, geven als overlevingspercentages voor Heerlen, Roermond en Venlo respectievelijk 52%, 54,4% en 54,6%. Bij hen ontbreekt Sittard. Voor geheel Limburg noemen zij 48,8%. De voorkeur wordt gegeven aan de resultaten van het gedetailleerder en uitgebreider onderzoek van Van Rens, *Vervolgd in Limburg*.

niet was, gesteld dat er in het dorp Horn geen onderduikplaatsen waren.⁹⁰¹ Dit terwijl, zoals eerder gemeld, in *Pinkas* wordt beweerd dat alleen al in Horn maar liefst 2.200 personen ondergedoken waren, onder wie 160 Joden.⁹⁰² Maar ook die stelling lijkt niet juist.

Hoe begon de hulp aan Joden?

Een van de vragen die in verband met de kwestie van de overlevingskansen van Joden rijst betreft die naar de hulp die hun tijdens de oorlog werd geboden. In dat verband heeft Van Rens gewezen op het fenomeen van een ‘society of enablement’, waarmee hij doelt op een groep mensen die een collectieve norm hanteert tegenover vervolgd: negeren of helpen. Hulp wordt dan meestal in kleinere kringen of gemeenschappen geboden. Voor de slagingskans van de hulp en dus de onderduik is de aanwezigheid van een morele leider bepalend. Specifiek noemt hij de gereformeerden in Heerlen die hulp boden. Van Rens stelt: ‘Heerlen en Noord-Limburg ten westen van de Maas hadden het geluk dat daar, door toedoen van een kleine groep kritische en moreel-bewuste burgers, een “society of enablement” kon ontstaan, die gericht was op hulp aan Joden.’⁹⁰³

Toch is de hulp aan Joden op meer plaatsen en soms al in een vroeg stadium van de oorlog tot stand gekomen, terwijl er geen centrale persoon of groep met specifiek moreel leiderschap daar aanwezig was. Als voorbeeld zou het afgelegen gehucht De Weerd kunnen dienen. Dit deels tot Roermond deels tot Horn behorende gebied, gelegen aan de westzijde van de Maas, was al vrij snel na de Duitse inval onderdeel van een vluchtroute voor piloten en hun bemanningen, andere militairen en ontsnapte krijgsgevangenen.⁹⁰⁴ Via Midden-Limburg waren zij op weg naar Zwitserland, Spanje of Portugal. Daar in de uiterwaarden van de rivier de Maas en in het ernaast gelegen dorp Horn is later aan vele tientallen Joden hulp verleend en onderduikgelegenheid aangeboden.

De Weerd en Horn, gelegen nabij een sluis- en stuwcomplex in de Maas, waren cruciale schakelpunten in vluchtroutes naar België en Frankrijk. De bij dat illegale werk betrokken personen hebben van lieverlee de hulp aan Joden ook voor hun rekening genomen en hebben anderen in hun omgeving geïnspireerd tot het faciliteren van onderduik, eveneens voor Joden. Duidelijke voorbeelden daarvan zijn te vinden in de dissertaties *Schakels naar de vrijheid* (pilotenhulp) en *Het verborgen front* (het verzet in Limburg).⁹⁰⁵ Voor Midden-

⁹⁰¹ Flim, ‘Joodse onderduikers’, 145-161.

⁹⁰² Michman, *Pinkas*, 512.

⁹⁰³ Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 363-368. Het begrip ontleent Van Rens aan de hoogleraar psychologie E. Staub in Massachusetts en diens boeken *The Roots of Evil. The Origins of Genocide and Other Group Violence* (Cambridge University Press 1992) en *Positive Social Behavior and Morality* (Academic Press 1978).

⁹⁰⁴ Paape, *Donkere jaren*, hoofdstuk ‘Krijgsgevangen en piloten’, 44-52.

⁹⁰⁵ De Graaff, *Schakels naar de vrijheid*, met als voorbeeld J.A.A. van Ass, pp. 89, 93 en 100-101; Cammaert, *Het verborgen front* 168-170.

Limburg vindt men daarin namen van vroege helpers van piloten, krijgsgevangenen en anderen. Vaak zijn dit dezelfde helpers die later bekend geworden zijn vanwege hun hulp aan Joden.⁹⁰⁶

De al bestaande onderduikopties kregen voor Limburg een institutioneel karakter toen aan het einde van het jaar 1942 en in de loop van 1943 de Landelijke Organisatie voor onderduikers (L.O.) werd opgezet. Daarnaast brachten sterke, al van ver voor de oorlog daterende vriendschapsbanden mensen tot het verlenen van onderduik. Een voorbeeld daarvan is het contact tussen het gezin Jetten uit De Weerd en de familie Hiegentlich.

Vier steden, vier burgemeesters en hun politiecommandanten

Bij de hierna volgende vergelijking moet bedacht worden dat vanaf het begin van de bezetting tot en met de maand augustus 1941 de vier genoemde gemeentebesturen van Roermond, Heerlen, Sittard en Venlo vrijwel gelijk gehandeld hebben. Zij hebben alle uiteindelijk meegewerkt aan de registraties van Joden en aan het uitvoeren van maatregelen die wij achteraf kunnen duiden als inleidingen op de Shoah. Ook de in die maand augustus in Limburg afgetreden burgemeesters hebben hun naam staan onder officiële documenten die in historisch perspectief beschamend zijn. Wat bovendien opvalt, is dat in de verhoren die door de Politieke Opsporingsdienst in Midden-Limburg direct na de oorlog zijn afgenomen, de Jodenvervolgung maar een beperkte of soms zelfs geen rol heeft gespeeld.

Bij de beoordeling van de tussentijds afgetreden functionarissen kan de vraag gesteld worden of zij na de oorlog niet teveel verheerlijkt zijn en terecht onderscheidingen hebben gekregen, omdat zij ruim een jaar lang erger zouden hebben voorkomen. Voor degenen die aanbleven, Reymer in Roermond en Van Grunsven in Heerlen, is het de vraag hoe zij zelf tegen hun oorlogsjaren aan gekeken zouden hebben. Hadden zij erger voorkomen of waren zij zelf toch veel te ver gegaan?⁹⁰⁷

Zelfreflectie en zelfkritiek zijn er bij Reymer niet geweest. Biograaf Beckers voert sterke argumenten aan voor zijn vermoeden van de aanwezigheid een narcistische persoonlijkheidsstoornis bij Reymer. Van de vele karaktereigenschappen als gevolg van een dergelijke stoornis noemt hij onder andere het beperkte vermogen om zich in te leven in de gevoelens van andere mensen alsook overmatige zelfwaardering, arrogantie en behoefte aan bewondering. Dat alles gaat gepaard met kwetsbare relaties met andere mensen.

⁹⁰⁶ Leden van twee families uit De Weerd zijn met de Yad Vashem-onderscheiding geëerd, de families Jetten en Van Ass.

⁹⁰⁷ Zie voor deze dilemma's het voorwoord van D. Bosscher in Cammaert en Put, *Eindelijk een echte burgemeester*, 9-12 alsmede Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*.

Bij zijn verhoren is niets gebleken van enig inzicht in de verwerpelijkheid van zijn eigen handelen.⁹⁰⁸

Hoe Van Grunsven zijn oorlogsjaren zelf gewaardeerd heeft, is niet bekend. De zuivering na de oorlog heeft hem nauwelijks geraakt. Zijn ambtsperiode die in 1926 was begonnen, eindigde eervol in 1961.⁹⁰⁹

Bij de twee burgemeesters die tijdens de oorlog zijn aangetreden, Zanders in Venlo en Welters in Sittard, is het de vraag welk motief zij daartoe hadden, in hoeverre zij de standpunten van de bezetter in dezen onderschreven dan wel of zij iets gedaan hebben voor de Joden in hun gemeenten en of zij in de gegeven omstandigheden het beste bereikt hebben voor hun stad. Voor Zanders en Welters geldt dat zij beiden aantraden op het moment van de tweede fase van de bezetting, die van de gelijkschakeling en dictatuur die duurde van september 1941 tot april 1943.⁹¹⁰ Democratische verhoudingen hebben zij tijdens hun ambtsperiode niet gekend.

Ten opzichte van Roermond, en ook van Sittard en Venlo, vormt de stad Heerlen wel een uitzondering. Aanvang jaren veertig had Heerlen al een inwonertal van ruim 50.000, onder wie 138 Joden, althans Joden naar de regels van de bezetter.⁹¹¹ De samenstelling van de bevolking in die stad was door de grote import van mijnpersoneel geheel anders dan die in de drie andere steden. Ook kende Heerlen een grote gereformeerde bevolkingsgroep, waar die in de andere steden aanzienlijk kleiner was. Leidende figuur binnen deze gereformeerde gemeenschap was dominee Gerard Pontier. Door hem en zijn gelovigen zijn enkele honderden Joden gered, vooral kinderen, veelal afkomstig van elders.⁹¹² Voor Heerlen doelt Van Rens met zijn ‘society of enablement’ specifiek op Pontier. Een ander voorbeeld van dit fenomeen is het dorp Grubbenvorst, waar de al genoemde pastoor Henri Vullingsh een inspirerend voorbeeld voor zijn omgeving is geweest.

Bij de beoordeling van het functioneren van de burgemeesters van Roermond en de andere drie gemeenten dient te worden vermeden om binnen een strak ‘goed-fout’ schema te denken. Van G.E. Langemeijer, oud-procureur-generaal bij de Hoge Raad der Nederlanden, die zich in deze functie intensief met de berechting van collaborateurs heeft beziggehouden, stamt de treffende uitspraak: ‘De enige wijze waarop het Nederlandse volk collaboratie had kunnen

⁹⁰⁸ Beckers, Reymers keus, 71-80.

⁹⁰⁹ Cammaert en Put, *Eindelijk een echte burgemeester*.

⁹¹⁰ Romijn, *De lange Tweede Wereldoorlog*, 54-80, onderscheidt vier fasen: het bestuurlijk arrangement van 1940-1941, de in de tekst genoemde tweede fase, de harde confrontatie van mei 1943 tot september 1944, en de cumulatieve radicalisering van september 1944 tot mei 1945.

⁹¹¹ Inclusief de gemeenten Hoensbroek, Brunssum en Amstenrade ging het om 148 Joden volgens Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 362.

⁹¹² Gutman, *Rechtvaardigen onder de Volkeren*, 21 en 706-707; Cammaert, *Het verborgen front*, 410-414; Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 234-237.

vermijden, dat was een collectieve zelfmoord op 15 mei 1940.⁹¹³ Blom noemt in het algemeen de bij velen bestaande vrees voor chaos, de onduidelijkheid van wat nu als juist (goed?) moest worden beschouwd, de onheldere scheidslijn tussen collaboratie en verzet en de grote geneigdheid tot meegaandheid.⁹¹⁴ Dat konden genoeg motieven zijn voor medewerking met de bezetter.

In het licht van dergelijke motieven kan de vraag worden gesteld wat deze gemeenten en hun burgemeesters specifiek bereikt hebben voor de door het naziregime bedreigde bevolkingsgroepen. Zulks met de kanttekening dat het openbaar bestuur gemeente maar beperkte middelen ter beschikking stonden om iets te doen aan het leed dat Joden en Roma/Sinti werd aangedaan.

De vergelijking van de genoemde steden spitst zich hier toe op Roermond, Sittard en Venlo. De situatie in Heerlen komt slechts kort aan de orde omdat Van Rens al veel aandacht heeft besteed aan het lot van Joden in Heerlen, met name in de gereformeerde kerk aldaar, en ook Cammaert en Put over de houding van het Heerlense gemeentebestuur tijdens de bezetting indringend hebben gepubliceerd.

Heerlen

Zoals zojuist aangestipt kende Heerlen, anders dan Roermond, een aanmerkelijke gereformeerde gemeenschap waarin de predikant Gerard Pontier een inspirerende rol vervulde. In een brief van 13 september 1941 aan de burgemeester van Heerlen gaf Pontier te kennen dat hij weigerde expliciet gevolg te geven aan de oproep om Joodse kinderen van scholen te verwijderen. Dat protest heeft geen effect gehad, maar bleef ook zonder repercussies voor Pontier van de zijde van de burgemeester of van de bezetter. Daarentegen werd de voor deze maatregelen tegen de Joodse schooljeugd verantwoordelijke functionaris, de kabinetschef H. Schroeders, een notoire NSB'er, enkele dagen later door de burgemeester geschorst en daarna definitief van het Heerlense stadhuis verwijderd. Ook Pontiers preken tegen het Duitse bewind bleven zonder repercussies, mogelijk ook door het gesloten karakter van de leden van de gereformeerde kerk.⁹¹⁵

Een belangrijke factor in Heerlen was dat het bestuur dat van 1926 tot 1961, dus ook tijdens de oorlog, in handen was van Marcel van Grunsven.⁹¹⁶

⁹¹³ Citaat overgenomen uit De Keizer, *Appeasement en aanpassing*, 220.

⁹¹⁴ Blom, *In de ban van goed en fout?*, 57-67, in zijn bespreking van Ch. Van der Heijden, *Grijs Verleden, Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen 2001). Zie ook Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*.

⁹¹⁵ Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 84-85, 234-26, 368.

⁹¹⁶ Van Grunsven had voor de oorlog al getoond niet bereid te zijn tot vriendschappelijke betrekkingen met het Hitlerregime. In 1933, na de machtsovername, werden in Heerlen het lidmaatschap en de plaatselijke activiteiten van de Nederlandsch-Duitse Vereniging beëindigd. Zie Beckers, 'Reijmers keus', 33. Zie voor deze vereniging: Tames, 'De Nederlandsch-Duitse Vereniging'.

Zich bewust van het grote belang voor de bezetter van de mijnindustrie in en om Heerlen, poogde Van Grunsven maximaal gebruik te maken van zijn beperkte bewegingsruimte. Omwille van de kolenwinning als belangrijkste toenmalige energieproduct tolereerden de bezetters in ‘mijnhoofdstad’ Heerlen meer van het lokale bestuur teneinde de rust in de stad te bewaren. Er was in Heerlen dus sprake van een grote continuïteit van het lokaal bestuur. Om de vergelijking met Roermond te maken: werd in Heerlen niet gereageerd op de genoemde protestbrief van Pontier, in Roermond leidde, zoals we zagen, het protest van de plaatselijke bibliotheek tegen het bord ‘Voor Joden verboden’ tot onmiddellijke intrekking van de gemeentelijke subsidiering door burgemeester Reymer. Waar mogelijk wist Van Grunsven maatregelen tegen Joden af te zwakken of uit te stellen.⁹¹⁷ Zijn machtspositie in zijn stad zal Van Grunsven ertoe gebracht hebben geen gevolg te geven aan de oproep van bisschop Lemmens.

In de gereformeerde predikant Pontier heeft Heerlen, althans hebben de leden van de gereformeerde kerk aldaar, tijdens de bezetting een inspirerend moreel leider gehad. Daarnaast had de stad met Van Grunsven een krachtige burgemeester die waar mogelijk de rechtsstaat in zijn stad handhaafde. Zijn politiecommissaris Offermans mocht dan voor de oorlog een onbarmhartig grensbewakingsbeleid hebben gevoerd, hij was duidelijk gekant tegen het nazibewind en trouw aan zijn vaderland. Hij moest dan ook op 1 februari 1941 vertrekken. Zijn opvolger werd de NSB’er George Seelen. Van Grunsven slaagde erin Seelen medio 1942 te verwijderen en de komst van zijn gedoodverfde opvolger, de Venlose politiecommandant De Bruijn, eveneens een NSB’er, te verhinderen. De leiding van de politie kwam daarna in handen van inspecteur Jan Spaen, een van de vertrouwelingen van Van Grunsven. Daarmee waren de cruciale beleidsposten in Heerlen in veilige handen.

Waar in Roermond een aantal gemeenteambtenaren en politiemedewerkers zich ten volle voor de Roermondse Joden en voor het verzet heeft ingezet, heeft het de leiding van die stad tijdens de oorlog aan zedelijke moed en bestuurskracht ontbroken om een hand voor de slachtoffers uit te steken. Het verschil met het openbaar bestuur in Heerlen, met de krachtige burgemeester Van Grunsven en met hoge ambtenaren die een belangrijke rol in het verzet hadden, is sprekend. Dat er in Heerlen relatief weinig Joden zijn omgekomen, heeft zeker niet alleen aan de bestuurders van Heerlen gelegen, maar zij hebben eraan meegewerkt dat hulp aan Joden en verzet in een welwillende sfeer konden plaatsvinden. De kans op overleven van Joden in Heerlen, Hoensbroek, Brunssum en Amstenrade was 57%, die in Roermond

⁹¹⁷ Cammaert en Put, *Eindelijk een echte burgemeester*, 175-190.

38%. Misschien nog interessanter is het aantal onderduikers per 10.000 inwoners, dat in Heerlen 91 bedroeg, verreweg het hoogste in Limburg.

De fatale voortzetting van de oorlog in Midden- en Noord-Limburg van september 1944 tot 1 maart 1945 heeft geleid tot grote verwoestingen met in Roermond de deportatie van vrijwel alle mannen en daaropvolgend de evacuatie naar Noord-Nederland van vrouwen, kinderen en bejaarden. Dat maakt het onmogelijk dat percentage ondergedoken Joden voor die stad en ook voor Venlo alsnog te berekenen. De onderduik van eigen Joodse stadbewoners omvatte in Heerlen 72% en in Roermond 47%.⁹¹⁸

Roermond, Sittard en Venlo⁹¹⁹

Wanneer we nu kijken naar Roermond, Sittard en Venlo, dan rijst de vraag waarom de overlevingskansen van Joodse burgers in deze drie Limburgse steden zo verschillend waren. Hoe zag de omvang en samenstelling van de bevolking in deze steden er in 1939 uit?⁹²⁰

Bevolkingssamenstelling Roermond, Sittard en Venlo in 1939				
		Roermond	Sittard	Venlo
Bevolking		18.642	15.787	27.600
Joden		141	160	181

In deze steden was globaal 90% of meer van de bevolking katholiek. Wat het aantal Joodse burgers betreft, hanteert Van Rens in *Vervolgd in Limburg* andere tellingen, te weten respectievelijk 116, 147 en 137 Joden.⁹²¹ De verschillen zijn te verklaren doordat het moment van de peildatum anders kan zijn. Verder is het van belang welke nabije dorpen meegenomen zijn bij de berekening van de grootste vestiging van Joden in de desbetreffende regio en ook of gemengd gehuwden, half- en kwartjoden al dan niet meegenomen worden in de tellingen. Bij de voor deze drie steden opgegeven aantallen van Joden in het begin van de oorlog doet zich verder het probleem voor dat personen die er in de eerste oorlogsjaren kwamen wonen of vandaar vertrokken, soms niet, dan weer wel mee geteld zijn. De registraties daarvan zijn ook niet altijd adequaat uitgevoerd.

⁹¹⁸ Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 362; Wolf, *Leven rondom de synagoge*, gaat niet op deze cijfers in.

⁹¹⁹ Zie hoofdstuk II.3.6. voor de resultaten van de verkiezingen in 1935/1937/1939 in deze gemeenten.

⁹²⁰ Zie website CBS, Historische collectie voor de bevolkingsomvang. Het overzicht is gebaseerd op Michman, *Pinkas*, 511, 538 en 577-578, in welke overzichten uitgegaan is van het totaal van 'voljoden', 'halfjoden' en 'kwartjoden'.

⁹²¹ Bij de volkstelling van 1930 gaven in Sittard 50 mannen en 47 vrouwen op de Israëlitische godsdienst te belijden volgens Offermans en Paquay in 'De Israëlitische Gemeente', 295. In het totaal aantal Joden van Sittard zijn ook de Joden en omliggende dorpen begrepen.

Bovendien zijn sommige gemeenten tijdens de oorlog samengevoegd, zoals Venlo met Blerick en Sittard met Broeksittard.

In alle drie steden was de RKSP verreweg de grootste partij. De percentages kiezers op die katholieke partij schommelden bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1939 tussen de 70% en 84%. De NSB scoorde in die steden bij die laatste verkiezing vóór de oorlog in Roermond tussen 5,54% (Roermond) en 6,77% (Sittard). Bij de SDAP schommelden die percentages tussen 4,79% (Sittard) en 8,26% (Venlo). De hoge percentages die vier jaar eerder bij de Statenverkiezing van 1935 door de NSB waren behaald (Sittard 17,06%, Roermond 13,04%, Venlo 8,09%), wijzen erop dat in de jaren dertig bij een aanzienlijk deel van de bevolking onvrede bestond over het beleid van de overheid.⁹²²

Voor een vergelijking is naast het optreden van de burgemeesters ook dat van de hoofden van de plaatselijke politie van belang, zoals we in het geval van Roermond al zagen. Andere functionarissen, zoals wethouders, lijken noch in Roermond noch in Sittard en Venlo een rol te hebben gespeeld bij de Jodenvervolgung. De vooroorlogse wethouders waren afgevaardigden van de katholieke partijen in de raad. Pas in de loop van 1944 werden zij vervangen. Zij hebben zich na augustus 1941 zoveel mogelijk onttrokken aan het gemeentebestuur. In Roermond werd wethouder H. Ruyten gedwongen als locoburgemeester te functioneren na het vertrek van Reymer in juni 1943 en de komst van diens NSB-opvolger Lensing aanvang april 1944. Voor zover er opvolgers kwamen, waren zij lid van de NSB. Voor we de situatie in Sittard en Venlo onder de loep nemen, is het echter noodzakelijk eerst enkele woorden te wijden aan het handelen van de NSB-commissaris d'Ansembourg.

De NSB-commissaris der provincie

Voor het provinciaal bestuur is de wisseling van de macht in het Limburgse provinciehuis op 7 februari 1941 van belang geweest. De toenmalige commissaris van de Koningin, Willem G.A. van Sonsbeeck, een tegenstander van het naziregime, werd die dag met onmiddellijke ingang vervroegd ontslagen. Tegelijkertijd werd in Den Haag de NSB'er Maximiliaan graaf de Marchant et d'Ansembourg door Seyss Inquart als commissaris van de provincie Limburg geïnstalleerd. De nieuwe commissaris, die als Limburgse aristocraat afkomstig van het familiekaasteel Amstenrade goed thuis was in de provincie, begon direct zijn organisatie naar nationaalsocialistisch patroon te modelleren. Toen op 12 augustus 1941 Seyss Inquart bij verordening nr. 152/41 bepaalde dat de provinciale staten en gemeenteraden met ingang van 1 september van dat jaar

⁹²² Subhoofdstuk II.3.6, pagina 213.

opgeheven zouden worden, was het duidelijk dat voortaan het leiderschapsbeginsel zou gelden. De colleges van burgemeester en wethouders bleven in functie en kregen de opdracht uitsluitend te handelen conform de instructies van de commissaris der provincie. Besluitvorming zou voortaan niet meer in democratisch gekozen gremia plaatsvinden.

Aan de door d'Ansembourg bijeengeroepen burgemeesters werd enkele dagen later medegedeeld dat zij zich in de 'Nieuwe Orde' als nationaalsocialistische bestuurders dienden te gedragen.⁹²³ Van de Limburgse burgemeesters stapten er 44 daarna op. We zagen al dat bisschop Lemmens hen in een persoonlijk onderhoud had laten weten dat zij in geweten niet mochten aan blijven – en dat Reymer toch aanbleef. Zijn collega in Sittard, Martin Coenders, trad in diezelfde maand wel af. Hij werd opgevolgd door de NSB'er Marius F.L.H. Welters. In Venlo trad burgemeester mr. Bernard M. Berger af. Zijn opvolger was de wethouder mr. Johan H. (Jo) Zanders. Vaststaat dat Zanders geen NSB'er was en ook niet met deze partij en met het nationaalsocialistisch gedachtegoed sympathiseerde.⁹²⁴

Kortom, de politieke signatuur van het openbaar bestuur in de Limburgse steden verschildte in de oorlogsjaren: in Roermond bleef een met de bezetter collaborerende burgemeester, in 1935 benoemd, tot medio 1943 in functie; in Sittard trad in 1941 een NSB-burgemeester aan; in datzelfde jaar werd in Venlo een zittend wethouder, lid van de katholieke partij, tot burgemeester benoemd; terwijl in Heerlen een burgemeester zat, in 1926 benoemd, die de gehele oorlogsperiode (en ook daarna) in functie bleef. Voor allen gold dat zij katholiek waren en behoorden dan wel hadden behoord tot de katholieke partij.⁹²⁵

De vraag is in hoeverre in deze onderscheiden politieke signatuur van de leiders van het openbaar bestuur in Roermond, Sittard, Venlo en Heerlen een verklaring valt te vinden voor de mate waarin de Joden in hun respectieve gemeenten konden overleven. Het functioneren van lokale gezagsdragers kan niet los worden gezien van het provinciale gezag van de NSB-commissaris, de *Sipo* en de *SD, Außenstelle Maastricht*. Daarbij dient aangetekend te worden dat vooral in Noord-Limburg de bevolking veel last had van concurrerende diensten uit Eindhoven en Den Bosch. Van de leden van de *Außenstelle Maastricht* werd *Hauptscharführer* en *Kriminaloberassistent* Richard H.G. Nitsch het meest berucht. Zijn agressieve optreden, gepaard gaande met kwellende en gruwelijke

⁹²³ Bronzwaer, '1940-1945', 116-126.

⁹²⁴ Anders dan geconcludeerd zou kunnen worden uit Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 67, noot 15. Die tekst is door de auteur ook herroepen.

⁹²⁵ Welters zal zich zelf waarschijnlijk nog steeds als katholiek hebben beschouwd, ook al was hem als NSB'er de toegang tot de sacramenten onttrokken. Dat lot heeft Reymer met hem gedeeld, ook al was hij geen NSB'er. Zie Beckers, *Reijmers keus*, 54.

mishandelingen, is beschreven in *Giflaten wij niet voortbestaan*.⁹²⁶ Nitsch werd vanwege dit brute gedrag en de vele moorden die hij had gepleegd, op 29 november 1948 tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld. Daarvan heeft hij overigens inclusief zijn voorarrest slechts vijftien jaar uitgezeten.⁹²⁷

Sittard en de plaatselijke gezagsdragers

In Sittard bestond vanouds een Joodse gemeente. Vanaf de vroege zeventiende eeuw had de stad aan zijn ligging in het hertogdom Gulik-Berg een min of meer tolerant beleid ten opzichte van Joden te danken. Over de omvang van die Joodse gemeente bestaan verschillende lezingen. Inclusief Brunssum, Geleen, Grevenbicht, Obbicht-Papenhoven, Schinnen en Susteren waren er in 1930 naar schatting 125 leden.⁹²⁸ In 1941 waren er 90 ‘*Volljuden*’ van Duitse en andere Europese nationaliteiten bijgekomen. In totaal kwam het aantal Joden in Sittard en de zojuist genoemde andere plaatsen daarmee op 230 ‘*Volljuden*’. Het aantal Joden in het toenmalige Sittard zelf is te schatten op 160 personen, van wie elf in een gemengd huwelijk en tien met één Joodse ouder.

Slechts 23 Joden uit Sittard zelf overleefden de naziterreur, van wie zestien door succesvol onder te duiken.⁹²⁹

De bevolking in Sittard was tijdens de jaren 1920 en 1930 ontevreden over de maatschappelijke en economische situatie, een gevoel dat werd veroorzaakt door de teleurstelling dat de hoofdzetel van de nieuwe Staatsmijn Maurits niet in Sittard, maar in Geleen kwam. Op de komst van die mijnzetel was flink gespeculeerd, zodat velen forse verliezen hadden geleden. Nogal wat middenstanders waren daardoor failliet gegaan. De welvaart die de mijnen brachten, ging grotendeels aan Sittard voorbij. Deze teleurstelling zal ongetwijfeld een van de oorzaken geweest zijn van de rechts-radicalisering van de bevolking.⁹³⁰

⁹²⁶ Croes en Tammes, *Giflaten wij niet voortbestaan*, 221-226.

⁹²⁷ Op 3 april 1950 bevestigde de Hoge Raad van Cassatie de eerdere sententie van de Limburgkamer van het Bijzonder Gerechtshof 's-Hertogenbosch. Zowel in eerste als in tweede instantie was de doodstraf tegen Nitsch geëist. In april 1960 werd hij vrijgelaten en over de grens gezet. Overwegingen omtrent de duur van zijn gevangenschap, de algemene afkeer van harde straffen, de relatie met de Bondsrepubliek Duitsland en economische motieven zullen tot zijn vrijlating geleid hebben.

⁹²⁸ Slechts een beperkt aantal van deze plaatsen was in het verleden Guliks geweest. Dat gold bijvoorbeeld voor Susteren, maar andere dorpen hadden tot de Republiek behoord of waren Oostenrijks geweest.

⁹²⁹ Tussen de auteurs die over Sittard hebben geschreven, bestaat geen overeenstemming over de aantallen Joodse overlevenden van die stad. Van Luyn, *Stadt Sittard*, 216, noemt er 23. Lemmens, ‘De Sittardse Joden’, 537-538, noemt er 14, terwijl Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, er 81 noemt. Oorzaak van deze verwarring lijkt de definitie van de omvang van Sittard te zijn, i.e. welke destijds bestaande gemeenten rekent men tot die stad? Vielen (telkens met daarachter het aantal slachtoffers) Brunssum (3), Geleen (45), Grevenbicht (9), Limbricht (11), Obbicht (1), Oirsbeek (1), Schinnen (3), Stein (1), Susteren (5) en Urmond (2) onder Sittard? De Joodse inwoners van deze plaatsen waren immers merendeels lid van de Joodse gemeente Sittard. Michman, *Pinkas*, 538, verwacht de aantallen Joden in Sittard en omgeving door ook de Joden van Roermond, Venlo en Gennepe mee tellen.

⁹³⁰ Jonkergouw, *Sittard in Crisis- en Oorlogstijd*, 135; Vellenga, *Katholiek Zuid Limburg en het fascisme*, 124-126.

De NSB in Sittard had een forse aanhang. Bij de Statenverkiezing in 1935 kreeg die partij 914 stemmen (de al genoemde 17,06%) en waren er 474 NSB-leden. Zoals overal elders in Limburg halveerden bij de Statenverkiezing in het jaar 1939 de stemmenaantallen van die partij. Het percentage op de NSB uitgebrachte stemmen was nog maar 6,77% ofwel 413 stemmen. Wat verder vooral opvalt in Sittard in die tijd, is de enorme verdeeldheid. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1939 deden maar liefst zeventien partijen mee. Er waren zelfs nog twee partijen meer, maar die dienden hun kandidatenlijsten te laat in. Dat waren wel erg veel partijtjes voor amper 6900 kiesgerechtigden in die stad.

Ondanks haar terugval in kiezers en leden oefende de NSB in Sittard aan het begin van de oorlog een ware straatteur uit. Eigendommen van Joden werden beklad, etalageruiten van Joden werden ingegooid en propagandamateriaal werd her en der aangeplakt. Op zondagochtend, een tijdstip dat mogelijk gekozen werd om de katholieke kerk ter plaatste te tarten, werden geregeld provocerende marsen door de binnenstad gehouden. Wie zich omdraaide of van zijn afkeer liet blijken, werd met geweld gedwongen mee te marcheren.⁹³¹ De rellen konden ook ontaarden doordat de *Ortskommandant* de relschoppers rugdekking verleende. Zelfs het gemeentehuis werd bezet.⁹³² Ook later, in 1941, bleef er onrust in Sittard als gevolg van colportageconflicten en conflicten tussen het publiek en de WA.

In oktober 1941 werd de in 1884 in Echt als zoon van de burgemeester van die plaats geboren Marius Welters burgemeester van Sittard. Zijn werkzame leven was begonnen met een betrekking in Duitsland. Als directeur van een kleiwarenfabriek in Tegelen was hij medio jaren dertig mislukt. De voormalige president-commissaris van die fabriek noemde hem na de oorlog 'een typische vlegel die zijn minderwaardigheidscomplex naar buiten en tegenover zichzelf trachtte te overschreeuwen door zich een houding te geven van alles kennen en kunnen'.

Verbittert sloot Welters zich in 1936 eerst tijdelijk aan bij de NSB. Later meldde hij zich definitief als lid aan en werd lid van de gemeenteraad. Hij was in Tegelen als groepsleider van de NSB betrokken bij de WA en de Jeugdstorm. Ook was hij informant van de SD. Tijdens de raadsvergadering van 10 februari 1941 hield hij een brallerige toespraak vol scheldwoorden. Welters sloot die af door demonstratief met zijn fractielid de vergadering te verlaten. In augustus

⁹³¹ Ibidem, 136.

⁹³² Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 146; *Limburger Koerier*, 19.07.1940 en 14.08.1940; Van Luyn, *Stadt Sittardt*, 216.

1941 stelde hij zich kandidaat voor de vacante burgemeesterspost in Sittard. Bij zijn installatie waarschuwde hij zijn ambtenaren:⁹³³

‘Tegen al dezen die bewust en tegen beter weten in saboteren en onrust verwekken, zal ik met de meeste gestrengheid optreden; als het moet met ijzeren vuist, want bedenken zij dit wel: ik ben de baas in dit huis en ik ben meester van de straat.’

Toch liep zijn burgemeesterschap stuk op ambtelijke tegenwerking en sabotage, waardoor hij op collaborerende ambtenaren was aangewezen. Hij steunde het bezettingsbeleid trouw en voerde dit even trouw uit.⁹³⁴ Welters schrok er niet voor terug burgers van zijn stad bij de bezetter aan te geven en hem niet welgezinde ambtenaren met directe ingang te ontslaan. Zelfs d’Ansembourg noemde hem in zijn optreden ‘nogal onbeheerst’.⁹³⁵

Het verzet in Sittard was fel gekant tegen Welters. Op 18 augustus 1944 werden de plaatselijke marechausseecommandant, een vriend van Welters, en diens zwager, een *SD*-informant, voor de burgemeesterswoning neergeschoten. Nog geen maand later werd Maastricht bevrijd. Met zijn gezin vluchtte Welters naar Duitsland. Op de vlucht voor de Russische legers keerde hij terug naar Nederland, waar hij gearresteerd werd.⁹³⁶ Het oordeel in 1947 van het Tribunaal in Sittard luidde acht jaar detinering met ontzetting uit het recht om in overheidsdienst werkzaam te zijn, ontzetting uit de kiesrechten en verbeurdverklaring van zijn vermogen tot een bedrag van f 10.000. In 1955, kort na zijn vrijlating, stierf hij aan een hartaanval.

Aan het begin van de oorlog werd J.A. van ’t Hoff benoemd tot hoofdinspecteur van politie in Sittard; na de hervorming van de politie in 1943 werd hij opperluitenant. Zijn verstandhouding met Welters was slecht. Die verweet hem te hechten aan ‘de Geestelijkheid en de oude democratie’.⁹³⁷ Een interessante observatie die laat zien dat Welters zelf met beide weinig op had, wat ons aan zijn Roermondse collega Reymer doet denken.

Op zijn beurt leefde Van ’t Hoff later in heftige onmin met zijn adjunct-inspecteur Scheen. Beiden bestreden elkaar aan het einde van de oorlog en ook daarna over eerdere cruciale kwesties als afspraken over het waarschuwen van onderduikers, politiebijstand bij de tweede deportatie van Joden aanvang november 1942, het afvoeren van ‘asociale elementen’ naar Kamp Ommen op

⁹³³ NA, CABR inv.nrs. 30679 en 49113. Deze en volgende gegevens over Welters zijn aan dit dossier ontleend.

⁹³⁴ Door A.B.M. Cammaert verstrekte gegevens over Welters uit de tekst van een lezing over de Limburgse oorlogsburgemeesters Paul Reijmer (Roermond), Albert den Rooijen (Echt) en Marcel van Grunsven (Heerlen).

⁹³⁵ NA, CABR nrs. 30679 en 49113.

⁹³⁶ Kusters, *De witte helm*, 7-29.

⁹³⁷ ADD, nr. 1001.60 Kleine aanwinsten, Correspondentie betreffende het functioneren van de gemeentepolitie Sittard tijdens de bezetting, 1940-1946, brief d.d. 22.07.1944.

13 juli 1943 en de houding tegenover Duitse officieren. Van 't Hoff werd in november 1944 na de bevrijding van Sittard in zijn functie gestaakt (van zijn functie ontheven) en geraakte in een zuiveringsprocedure.⁹³⁸ Hij delfde daarbij het onderspit.

Venlose gezagsdragers

Zoals eerder aangestipt is het opmerkelijk dat in Venlo als opvolger van burgemeester Berger – die in augustus 1941 aftrad – niet een NSB'er werd benoemd maar een van zijn katholieke wethouders. Zanders was een kundig en behendig advocaat die in de raad als raadslid en later als wethouder veel indruk had gemaakt.⁹³⁹ Hij was, evenals Reymer, tamelijk Duits georiënteerd, niet alleen via zijn praktijk in de grensstad Venlo, maar ook door zijn huwelijk. Zijn bestuurskracht en populariteit, maar wellicht ook het grote gebrek aan capabele NSB-kandidaten voor het burgemeestersambt zullen d'Ansembourg ertoe gebracht hebben Zanders voor dit ambt te polsen.

Zijn de motieven van de commissaris om de NSB te passeren bij de invulling van de burgemeestersvacature in Venlo niet volledig duidelijk, dat geldt ook voor de motieven van Zanders om die benoeming te accepteren. Liefde voor zijn stad, opportunisme, de eer burgemeester te zijn, overmoed? Of toch de invloed van het nieuwe regime? Dat laatste lijkt zeker een motief te zijn geweest, getuige zijn woorden bij zijn installatie:

‘Want dit staat, voor mij vast; het oude komt – gelukkig – nooit weer. Er komt een nieuwe orde: een nieuwe gemeenschap, een nieuwe tijd of hoe men een en ander ook noemen wil. Wie op een nieuwe en betere tijd hoopt, daar iets van verwacht, zijn eisen eraan stelt, die zal ook mee moeten opbouwen, helpen, voor zover het in zijn macht ligt om zijn idealen te verwezenlijken. Hij, die dat niet inziet, en zich terugtrekt, verwerpt daarmee zijn recht om later te klagen, te reclameren over wat gekomen is, want hij heeft niet meegewerkt, zijn invloed niet geldend gemaakt.’

Niet uitgesloten is dat hij deze woorden uitsprak om d'Ansembourg tevreden te stellen, maar de strekking van deze uitspraak is voor de lezer van nu schokkend. De afgetreden burgemeester Berger was immers met 43 collega's vertrokken vanwege de afschaffing van de lokale democratie en de opgelegde verplichting te handelen in de geest van de nationaalsocialistische beginselen van de NSB.

⁹³⁸ Ibidem, brief d.d. 08.12.1945 en doos 329, brieven B. Moolhuysen d.d. 09 en 10.11.1944.

⁹³⁹ Gegevens over Zanders, de leiding van de Venlose politie en het hierna volgende citaat zijn ontleend aan Van der Vorst, *Een diepzwarte sluier*, o. a. 216-219, 335-339 en 404-414.

Zanders voelde zich eveneens verplicht het vaderland en Venlo door een moeilijke tijd heen te loodsen.⁹⁴⁰ Zijn beslissing om het burgemeesterschap te aanvaarden is hem, ondanks zijn liefde voor zijn vaderstad, hoogst kwalijk genomen door belangrijke ambtenaren op het stadhuis, met name gemeentesecretaris M. Thielen en ir. L. de Vreeze, directeur van de dienst Gemeentewerken. De geschillen met hen beiden – die ten aanzien van De Vreeze al van vóór de oorlog zouden dateren – hebben de toch al moeilijke positie van Zanders aanhoudend ondermijnd. Ook heeft hij nooit de gehele bevolking van Venlo achter zich gekregen. Hij heeft het risico dat hij op zich nam door tijdens de bezetting burgemeester te worden, kennelijk schromelijk onderschat.

Over zijn houding tegenover de Jodenvervolging lopen de meningen uiteen. Van der Vorst verwijt Zanders onder meer dat hij al twee dagen na zijn installatie de twee jonge Joodse kinderen Cohnen volstrekt onnodig hun registratie ‘met minstens een Joodse grootouder’ ontnam en liet wijzigen in ‘J’, hetgeen betekende ‘drie Joodse grootouders’.⁹⁴¹ Daardoor liepen deze kinderen gevaar, want als gevolg daarvan golden zij als ‘voljoods’.⁹⁴² In Zanders’ verweer na zijn arrestatie in 1945 is in beperkte mate ook de vervolging van Joden aan de orde geweest. Daarin zijn enkele namen van Joden genoemd die later inderdaad verklaard hebben dat zij daadwerkelijk door hem geholpen zijn.

Bij zijn aantreden in 1941 trof Zanders politiecommandant Schnebbelié aan, bepaald geen Jodenvriend zoals we al eerder zagen. Per 1 juni 1942 trad een nieuwe commissaris in functie, de notoire NSB’er Carel de Bruijn, onder wiens bewind een groot deel van de deportaties en de verdere vervolging van de Venlose Joden plaatsvond.

Diens vertrek in 1943 loste voor Venlo niets op, want de nieuwe korpschef was opnieuw een fanatieke nationaalsocialist, Otto Couperus. Ook hij is verantwoordelijk voor de dood van een aantal Joden. Merkwaardig is de vriendschap van Zanders met deze (Nederlandse) SS-kapitein Couperus. Zanders refereerde tijdens zijn verhoren na de oorlog zelf aan zijn vriendschap met Couperus. De kwestie en de betekenis van die vriendschap zijn door zijn ondervragers niet of onvoldoende uitgespit.

Schnebbelié en De Bruijn zijn voor het einde van de oorlog gestorven en daarom nooit bestraft. Couperus werd na de oorlog veroordeeld tot een

⁹⁴⁰ ‘Men is verplicht zijn land en zijn stad heen te helpen over een moeilijke periode’, zie *De Nieuwe Koerier* 18.10.41.

⁹⁴¹ Van der Vorst, *Een diepzwarte sluier*, 217-218 en 410.

⁹⁴² Via een juridische procedure bij de Roermondse rechtbank (vonnis d.d. 01.10.1942) en een beroep op Hans-Georg Calmeyer kon de status van de kinderen weer rechtgezet worden.

gevangenisstraf van tien jaar, kwam in 1950 al weer vrij en eindigde zijn leven als kuikenbroeder.

De meest beruchte politiefunctionaris van Venlo was NSB'er en SS'er Johan Berendsen met de bijnaam 'De schrik van Venlo'. Meedogenloos liquideerde hij onder anderen het bejaarde Joodse echtpaar Maisonpierre. Berendsen kreeg de doodstraf. Op 1 mei 1947 werd die straf voltrokken.

Zanders is na zijn arrestatie begin maart 1945 in een interneringskamp in Steyl gevangengezet, later gevolgd door een verblijf in het Huis van Bewaring in Roermond. Uiteindelijk werd hij op 4 oktober 1946 onvoorwaardelijk buiten vervolging gesteld. De gerezen verdenkingen tegen hem waren niet ongegrond, zo staat in het besluit van de fiscaal-generaal bij het bijzonder gerechtshof, maar hij had al geruime tijd in gevangenschap doorgebracht en zijn schuld zou een extra strafmaatregel niet rechtvaardigen.

Wat heeft het optreden van de Venlose burgemeester en de opeenvolgende Venlose politiecommissarissen betekend voor de overlevingskansen van de Joden in deze stad? Wat Zanders rol betreft, tot op de dag van vandaag wordt Venlo verdeeld door de vraag hoe diens optreden tijdens de oorlog is te kwalificeren.⁹⁴³ Een goede en evenwichtige biografie ontbreekt vooralsnog.

Wat Zanders wellicht aangerekend kan worden, is de wijze waarop in Venlo met 'asocialen' en zigeuners (lees Sinti en Roma) is omgegaan. Nadat de politiepresident voor Limburg en Noord-Brabant, P. Kooijmans, in 1943 een regeling had ingevoerd om preventief te kunnen arresteren, liet de Venlose politie minstens 25 mannen arresteren en overbrengen naar het strafkamp Erica nabij Ommen. De omstandigheden in dat kamp waren zodanig slecht dat het Gerechtshof Leeuwarden in een geheel andere zaak bij arrest van 25 februari 1943 had geweigerd een straf uit te spreken omdat die tot gevolg kon hebben dat de veroordeelde in kamp Erica terecht zou komen. Desondanks werden begin mei 1944 op last van de Venlose burgemeester twee 'asocialen' opgepakt die naar dit kamp werden gestuurd.⁹⁴⁴

Venlo heeft een verhoudingsgewijs uitzonderlijk groot aantal Roma/Sinti slachtoffers gehad. Van de twintig in Auschwitz vermoorde Limburgse Roma en Sinti kwamen er elf (alsmede twee 'asocialen') uit het Verzamelkamp Venlo.⁹⁴⁵ Bij een razzia op 16 mei 1944 in dat kamp, genaamd Kleine Heide, waren 23

⁹⁴³ Zanders heeft waardering gekregen voor onder andere zijn krachtig optreden tegen de jacht op mannelijke werkrachten voor tewerkstelling in het najaar van 1944, zijn inspanningen om de nood aan voedsel in Venlo in die periode te lenigen en zijn verzet tegen de evacuatie van de burgerbevolking van de oostoever van de Maas. Zie bijvoorbeeld Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 582; Cammaert, *Tussen twee vuren*; Grüter, *Kwesties van leven en dood*, 200-206.

⁹⁴⁴ Van der Vorst, *Een diepzwarte sluier*, 342-346.

⁹⁴⁵ Pluymen, *Vergeten leidt tot ballingschap. Holocaustherdenking in het kader van 75 jaar Bevrijding in Limburg*, 83.

mensen ter deportatie afgevoerd, onder wie de twee genoemde ‘asocialen’. Slechts tien van hen overleefden de vervolging.⁹⁴⁶ De namen stonden op een lijst afkomstig van de burgemeester van Venlo.

Daarbij dient wel de kanttekening te worden gemaakt dat er in 1943 een reorganisatiebeleid voor woonwagenkampen tot stand was gekomen waarbij regionale verzamelkampen, zoals dat van Venlo, waren ingericht. Veel andere kampen in de desbetreffende regio werden daartoe opgeheven. De bewoners kwamen dan in zo’n verzamelkamp terecht.⁹⁴⁷ Venlo had daarom een relatief grote groep woonwagenbewoners, onder wie Roma en Sinti, als inwoners erbij gekregen. Het is de vraag of het eenvoudig negeren van het bevel deze mensen te deporteren in Venlo even gemakkelijk had kunnen gebeuren als in Heerlen. Maar een poging ertoe is in Venlo niet gedaan.

Het is opmerkelijk dat een NSB’er als de Roermondse burgemeester Lensing de hem verstrekte gegevens over zigeuners op het daartoe op 15 mei uit Den Haag toegezonden telegram onduidelijk vond. Zelfs zo onduidelijk dat hij de zes al op 16 mei in het Roermondse woonwagenkamp gearresteerde personen vrijliet. Hij stuurde een telegram terug met de tekst: ‘In gemeente Roermond geen zigeuners aanwezig. Verzoeken alsnog nadere mededeling wie als zigeuners moeten worden beschouwd’.⁹⁴⁸ Een antwoord op deze vraag heeft Lensing niet meer gekregen.

Van de 137 Venlose Joden, volgens de telling van Van Rens, werden er 73 vermoord. Belangrijk voor de overlevingskansen van Joden in Venlo en omgeving was de nabijheid van Grubbenvorst waar, geïnitieerd door de al meermalen genoemde pastoor Vullingsh, onderduikmogelijkheden werden geboden. Ook de totstandkoming in 1943 in Limburg van de L.O., waartoe in Venlo door de student en onderwijzer Jan Hendrikx en de Venlose kapelaan Jac Naus het initiatief was genomen, kan hebben bijgedragen aan de mogelijkheden om te overleven.⁹⁴⁹

II.5.4 Een vergelijking met Groningen, Enschede en Hengelo

Ligt het wellicht voor de hand om Roermond te vergelijken met andere steden in Limburg, het kan ook zinvol zijn om over de provinciale grens heen te kijken en een beknopte vergelijking te maken met een enkele stad elders in Nederland. Zo’n exercitie kan ertoe bijdragen het profiel van Roermond nog enigszins aan te scherpen waar het de houding van de burgerlijke en kerkelijke overheid in de

⁹⁴⁶ Sijes, *Vervolging van Zigeuners*, 109-110.

⁹⁴⁷ Ibidem, 87-96.

⁹⁴⁸ Van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 297; GAR, Archief van de Gemeentesecretaris Afdeling 1006 inv.nr 691.

⁹⁴⁹ In mei en in juni 1944 zijn Hendrikx en Naus na verraad gearresteerd. Hendrikx is in de periode maart-mei 1945 op weg naar Bergen-Belsen omgekomen. In dat kamp stief kapelaan Naus op 15 april van dat jaar.

jaren '40-'45 jegens de Joden betreft. Mede gezien de overvloed aan publicaties over Joodse gemeenten in de mediene is het nog niet zo eenvoudig om een keuze te maken voor steden die zich voor zo'n beknopte vergelijking lenen.

Hier is gekozen voor Groningen, Enschede en Hengelo, omdat deze steden anders dan Roermond geen overwegend katholieke bevolkingssamenstelling hebben, wat de vraag oproept in hoeverre dat gegeven mogelijk verschil maakt. Maar deze drie steden komen met Roermond in zoverre overeen dat zij, evenals Roermond, nabij of op korte afstand van de Duitse grens liggen. Voor Groningen baseer ik mij op de studie van Stefan van der Poel, voor Enschede en Hengelo op die van Marjolein Schenkel.⁹⁵⁰ Tevens wordt Coen Hilbrinks studie over het verzet in Twente en het aangrenzende Salland erbij betrokken.⁹⁵¹

Groningen

Geheel anders dan Roermond is Groningen een overwegend protestantse stad waar katholieken en Joden tot de minderheden behoorden. En eveneens geheel anders dan Roermond heeft Groningen eerst tot de Republiek der Verenigde Nederlanden behoord en altijd deel uitgemaakt van de Noordelijke Nederlanden. Van veelvuldige regimewisselingen met een soms daaruit voortvloeiende bijzondere status, zoals voor Roermond het geval was, is daar geen sprake. Al vanaf het einde van de zestiende eeuw was sprake van Joods leven in de stad. Pas in de achttiende eeuw werd de toevloed van Joden er groot, vooral vanuit het nabije Duitse gebied. In 1796 telde de stad circa 400 Joodse inwoners. Uiteindelijk zou dat aantal, inclusief vluchtelingen, uitgroeien naar 2843 in 1941 met 307 'halfjoden' en 144 'kwartjoden'.

Bij de aanvang van de oorlog kende de stad Groningen ongeveer 124.000 inwoners. Het aandeel katholieken was ongeveer 9%. Vanaf 1934 tot 2 september 1942 was P.W.J.H. Cort van der Linden, lid van de Vrijzinnig Democratische Bond, er burgemeester. Na zijn gedwongen ontslag werd hij opgevolgd door de NSB'er P. Tammens. Cort van der Linden was als burgemeester aangebleven om de komst van een NSB'er als zodanig te verhinderen. Tijdens zijn bestuur kwam hij soms de bezetter tegemoet, zoals in het geval dat hij twee communistische raadsleden en een Joods raadslid ontsloeg. De deportaties werden uitgevoerd onder het bewind van de hoofdcommissaris van de plaatselijke politie, Ph. Blank, een NSB'er. Onder zijn

⁹⁵⁰ Van der Poel, *Joodse Stadgers. De Joodse gemeenschap in de stad Groningen 1796-1945*; Schenkel, *De Twentse paradox. De lotgevallen van de Joodse bevolking van Hengelo en Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog*.

⁹⁵¹ Hilbrink, *De Illegalen. Illegaliteit in Twente & het aangrenzend Salland 1940-1945*, 321-328.

leiding vonden aanvang oktober 1942 de arrestaties plaats van de gezinsleden van al eerder naar werkkampen en Westerbork gedeporteerde mannen.⁹⁵²

De oorlog kostte circa 3300 Groningers het leven, onder wie 2800 Joden. Ten aanzien van de verpletterende effecten van de vervolging in Groningen kon de tegenstelling met Roermond of een van de andere genoemde Limburgse steden nauwelijks groter zijn. De terugval van de Joodse bevolking van Groningen bleek in 1945 uitzonderlijk groot: slechts enkelen hadden de oorlog overleefd. Er zijn naar schatting tussen de 2700 en 3000 Joden gedeporteerd.⁹⁵³

Ook in Groningen zal, evenals in Sittard, de aanwezigheid van een NSB-burgemeester een belangrijke oorzaak van deze vrijwel totale vernietiging zijn geweest. Misschien heeft ook het vroege tijdstip van de eerste deportaties een rol gespeeld. Vanaf 10 juli 1942, bij de aanvang van de grootschalige deportaties, tot aanvang oktober 1942 zijn veel slachtoffers uit Groningen gedeporteerd. Dat was bij het begin van het deportatietraject van alle Nederlandse Joden. Ook werden in februari 1943 189 medewerkers van de Groningse Joodse Raad gedeporteerd, bij wijze van represaille voor het neerschieten van een *SS-Hauptsturmführer*.

Opvallend is dat drie van de zeven katholieke slachtoffers van het grote aartsbisdom Utrecht, die omkwamen als gevolg van verzet en hulp aan Joden, in Groningen woonden en werkten, terwijl een vierde slachtoffer, dat elders woonde, er geboren en opgegroeid was.⁹⁵⁴ Hun levenslopen wijzen op veel actief verzet in de kleine katholieke kring in Groningen.⁹⁵⁵ Dit laatste zou een bevestiging kunnen zijn van Brauns stelling over religieuze dominantie en empathie, die inhoudt dat een religieuze minderheidsgroep eerder zal geneigd zijn tot empathie en verzet. De minderheidspositie van de katholieke kerk in Nederland zou volgens deze redenering (mede-)geleid hebben tot de protesten van de katholieke kerk in Nederland tijdens de bezetting. De vergelijking dringt zich in zekere zin op met Heerlen waar het een kleine groep gereformeerden was die een grote inbreng had bij het redden van Joden.

Deze korte blik op Groningen leert dat er bepaald een contrast is met het beeld van de situatie in Roermond. Of dat alleen te verklaren is uit de verschillende godsdienstige en kerkelijke achtergrond van beide steden? Welke betekenis is toe te kennen aan hun vergelijkbare geografische positie dichtbij Duitsland? Stellig zullen ook tal van historische, maatschappelijke, politieke en

⁹⁵² Michman, *Pinkas*, 398-399.

⁹⁵³ Van der Poel, *Joodse Stadgers*. 183-184.

⁹⁵⁴ Het jurisdictiegebied van het aartsbisdom omvatte tot het jaar 1956 Drenthe, Friesland en Groningen, Gelderland ten noorden van de Waal, Overijssel en Utrecht.

⁹⁵⁵ Hamans en Mesters (red.), *Getuigen voor Christus*, 25-44.

economische factoren hier een rol hebben gespeeld, maar het voert te ver in het kader van deze studie om daar nader op in te gaan.

Enschede en Hengelo

Anders dan in de studie van Van der Poel zijn in die van Schenkel, *De Twentse paradox*, wel de nodige vergelijkingspunten met de Limburgse ontwikkelingen te vinden. Met de titel verwijst de auteur naar de paradoxale ontwikkelingen tijdens de jaren van de Jodenvervolging in Nederland: kende ons land weinig virulent antisemitisme, het landelijke percentage overlevenden van de Joodse bevolking was er aanzienlijk lager vergeleken met andere landen in (West-) Europa.

Schenkel vergelijkt en analyseert de lotgevallen tussen de met elkaar verwante steden Enschede en Hengelo, de eerste met een overlevingspercentage van Joden van 53% en de tweede met een percentage van 36%. Dit met de aantekening dat die percentages bij later onderzoek voor Enschede 53,3% en die voor Hengelo tussen de 52,1% en bijna 62% bleken te zijn.⁹⁵⁶ De verklaring voor deze afwijkende percentages vloeit voort uit het keuzemoment waarop de bevolkingssamenstelling is geconstateerd en de bestaande onzekerheid over de juiste omvang van de Joodse bevolking in deze steden. Beide hadden een relatief grote Joodse bevolking in 1941, Enschede 1310 (met 56 ‘halfjoden’ en 37 ‘kwartjoden’) en Hengelo 320 (met 30 ‘halfjoden’ en 10 ‘kwartjoden’), telkens inclusief vluchtelingen. Beide steden lagen nabij de Duitse grens en waren omringd door platteland. Dat laatste bood tijdens de oorlogsjaren een extra onderduikmogelijkheid. Beide steden, ten slotte, waren vanouds Noord-Nederlands en kenden een in omvang aanzienlijke katholieke minderheid.

Wat de politieke gezindheid van de burgemeesters en politiecommissarissen in Hengelo en Enschede aangaat, laatstgenoemde stad had tot in augustus 1944 J. Rückert als burgemeester, die weliswaar anti-Duits was maar daarvan zelden principieel getuigde. Zijn politiecommandant, Tjeerd van der Wal, stelde zich voorzichtig anti-Duits op. Eind december 1942 werd hij ontslagen om door een pro-Duitse en antisemitische functionaris, Antonie Berends, te worden opgevolgd.

Hengelo had in de personen van burgemeester J.A.H.J. van der Dussen en politiecommandant C.M. van Veen tegenstanders van het naziregime. Beiden presteerden het bijvoorbeeld een bezoek van Mussert in de zomer van 1941 aan hun stad te saboteren. Er zijn duidelijke aanwijzingen te vinden voor hun verdere tegenwerking van de Duitse maatregelen in het kader van de Jodenvervolging, vanzelfsprekend tot aan het moment van hun ontslag in 1942.

⁹⁵⁶ Schenkel, *De Twentse paradox*, 94-95 en 125-126.

Nadat Van der Dussen en Van Veen waren vervangen door overtuigde nationaalsocialisten verleende de gemeente en het politiecops alle medewerking aan de vervolging. Van Veen werd op 23 februari 1942 vervangen door de NSB'er J. Wuijster. Van der Dussen werd medio 1942 uit zijn functie ontheven en pas tegen het einde van dat jaar vervangen door de NSB'er G. Nijk. Die werd in de loop van 1943 vervangen door J. Best. Enkele maanden later vertrok Best en werd hij vervangen door de NSB'er J.L.Th. Groneman.

De bevolking van beide steden is weinig coöperatief geweest tegenover de Duitse bezetter, ondanks dat er in Enschede en Hengelo een zekere mate van antisemitisme heerste, zoals dat al voor de oorlog geconstateerd werd. Ten aanzien van de Joodse bevolking van beide steden geldt dat er geen specifieke concentraties van Joden waren, in dier voege dat zij niet in bepaalde wijken woonden. De mate van assimilatie was niet verregaand. De verscheidene bevolkingsgroepen leefden meer met een 'hokjesmentaliteit'.

Van belang was voorts dat Enschede een Joodse Raad had die zich onafhankelijk van de in Amsterdam zetelende Raad opstelde en als zodanig het onderduiken actief propageerde. Hengelo had dit instituut niet. Belangrijk in Enschede was verder de verzetsgroep die zich had gevormd rond Leendert Overduin, predikant van de Gereformeerde Kerk in Hersteld Verband.

Eveneens van groot belang was de weigerachtige houding van de Enschedese politie in maart 1943 om medewerking te verlenen aan het ophalen van Joden. Al eerder was men zich in Enschede, en ook in Hengelo, bewust geworden van wat de bezetter beoogde. De eerste razzia, die in deze steden al op 13 en 14 september 1941 plaatsvond, droeg eraan bij dat zowel onder de Joodse als de niet-Joodse bevolking het besef baan brak dat men zich diende te verzetten tegen de misdadige plannen van de bezetter.⁹⁵⁷

In de regio Twente als geheel was nauwelijks sprake van enige samenwerking tussen katholieken, grotendeels woonachtig in het noordoostelijk deel van de regio, en protestanten (vooral gereformeerden), geconcentreerd in het westen en noordwesten van de regio. Hilbrink constateert in zijn studie over de illegaliteit in Twente en een deel van Salland een bepaalde mate van afwezigheid van het katholieke deel van Twente daarbij. Hij suggereert dat zulks onder meer kan zijn veroorzaakt 'doordat het autoritaire karakter van de katholieke kerkelijke praktijk remmend werkte op de ontwikkeling van principieel gedrag'.⁹⁵⁸ Croes en Tammes komen mede op basis van Hilbrinks onderzoek tot de conclusie dat de overlevingskansen in Overijssel voor Joden juist daar groter waren waar geen sterk ontwikkeld verzet aanwezig was.⁹⁵⁹ Dat

⁹⁵⁷ Schenkel, *De Twentse paradox*, 131-146.

⁹⁵⁸ Hilbrink, *De Illegalen*, 324.

⁹⁵⁹ Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, 441-445.

gold in dit geval ook voor de katholieke regio in Twente, omdat daar minder represailles van de bezetter plaatsvonden.

Schenkel verklaart de verschillen in overlevingskansen tussen beide steden onder meer uit de samenwerking in Hengelo tussen burgemeester Van der Dussen en politiecommissaris Van Veen. Hun optreden had een voorbeeldfunctie. In Enschede moet de voorzichtige maar uiteindelijk anti-nationaalsocialistische houding van commissaris Van der Wal en het anti-Duitse karakter van het politiekorps bepalend zijn geweest. Niet in het minst de weigering van dat korps om in maart 1943 nog mee te werken aan het ophalen van Joden. Hoewel in die stad de burgemeester weinig heeft bijgedragen aan het verzet, heeft hij met zijn ‘neutrale houding het verzet niet in de weg gestaan’.

Dat, ten slotte, Schenkel spreekt van de ‘Twentse paradox’ vloeit voort uit het gegeven dat, hoewel de Jodenvervolging in de Twentse regio eerder in alle hevigheid begon, de confrontatie met die vroege vervolging tot een verhoudingsgewijs lager aantal slachtoffers heeft geleid vergeleken met de rest van Nederland. De razzia van september 1941 had gefungeerd als een ‘wake up call’.

II.5.5 Conclusie

Het is interessant om het bovenstaande te bezien in het licht van enkele conclusies die Croes en Tammes in *Gif laten wij niet voortbestaan* formuleren.⁹⁶⁰ Allereerst betreft dat hun vaststelling dat de aanwezigheid van een NSB-burgemeester significant het percentage overlevenden verlaagde. Het voorbeeld van Sittard, waar vanaf september 1941 de NSB’er Welters burgemeester was, bevestigt deze stelling.

In de tweede plaats stellen Croes en Tammes dat anti-Joodse maatregelen meer effect hadden wanneer een plaats langer door een Duitsgezinde burgemeester was bestuurd, een stelling die zowel voor Roermond als voor Sittard opgaat. Reymers collaborerende handelen en Welters’ NSB-lidmaatschap spreken voor zichzelf. Al kan Zanders niet worden verweten dat hij zich aan collaboratie schuldig maakte, de Venlose burgervader was niet anti-Duits. Anti-Joodse maatregelen zijn onder het bewind van zijn voorganger Berger én onder zijn eigen bewind uitgevoerd.

Ten derde, Heerlen vormt het bewijs van de conclusie van Croes en Tammes dat in gemeenten waar de burgemeester weigerde een anti-Joodse maatregel uit te voeren het percentage overlevenden groter was. Voor zover bekend is in Roermond, Sittard en Venlo nooit geweigerd om een dergelijke

⁹⁶⁰ Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, 287-332.

maatregel uit te voeren. In Venlo is er ook het schokkende feit van de deportatie van 23 woonwagenbewoners met dodelijke afloop voor dertien van hen.

Tot slot, genoemde auteurs verwerpen de hypothese als zou in een gemeente waar de NSB voor de oorlog meer stemmen behaalde, meer racistisch antisemitisme bestaan. Of dat helemaal strookt met wat er bijvoorbeeld in Sittard aan de hand was? De vraag blijft of er een relatie is geweest tussen het hoge aantal NSB-stemmers aldaar en de geringe overlevingskansen in die stad voor Joden.

In elk geval blijkt dat verscheidene conclusies die we kunnen trekken op basis van een beknopte vergelijking van Roermond met de hier besproken Limburgse steden enkele algemene vaststellingen van de auteurs van *Gif laten wij niet voortbestaan* bevestigen.

Wat betreft de rol van de kerken en hun vertegenwoordigers, valt te constateren dat het bisdom Roermond, meer dan enig ander bisdom in ons land, betrokken is geweest bij het verzet. Niet alleen volgde het bisdom de landelijke lijn van aartsbisschop De Jong en had het in bisschop Lemmens een geestelijk leider die dankzij zijn maatregelen in de ogen van de bezetter een gevaarlijk man was, ook veel priesters, seculieren en regulieren, werden vanwege hun verzet tegen het naziregime gevangengezet. Een groot aantal van hen overleefde dit niet.

Deze inzet van de katholieke kerk in Limburg tegen het nationaalsocialisme en de Jodenvervolging vormt een breuk met een eeuwenlange kerkelijke traditie waarin anti-judaïsme en antisemitisme vaak de boventoon voerden. De vervolging in Roermond en Midden-Limburg werd geheel door de (bezette) staat georganiseerd en het was de kerk die zich daartegen verzette. Dat verzet roept herinneringen op aan de pogingen van Duitse bisschoppen in de twaalfde en dertiende eeuw om Joden in hun nabijheid te beschermen tegen de horden kruisvaarders.

De grote inzet van de kerk neemt niet weg dat de hulp aan Joden in stad en regio aanvankelijk langzaam en ongestructureerd op grotere schaal op gang kwam om pas na de april-meistaking in 1943 meer structuur te krijgen. Wel hebben zich, zoals op meer plekken in de provincie Limburg, kleine groepen gevormd die verzet pleegden, waartoe ook hulp aan Joden behoorde. Tot de leden van die verzetsgroepen behoorde ook een aantal Joden.

Hoe groot de omvang van de onderduik en het aantal Joodse onderduikers in Roermond en omgeving precies was, zoals ook in Venlo, valt niet te achterhalen. De latere deportatie van de mannen en de evacuatie van vrouwen, kinderen en bejaarden in de periode december 1944 – februari 1945 alsmede de aanhoudende bombardementen en beschietingen vanaf september 1944 hebben

veel sporen van onderduik uitgewist. Voor deze steden zullen de precieze gegevens over de onderduik van Joden dus onduidelijk blijven.

Waar de bisschop van Roermond duidelijke signalen afgaf over hoe te handelen in de confrontatie met de Duitse bezetter, kende de stad, net zomin als Sittard, een standvastig openbaar bestuur dat door het merendeel van de bevolking gesteund werd. Dat de stad Roermond minder Joodse slachtoffers zou hebben gekend bij een sterke en betrouwbare burgemeester in plaats van Reymer met zijn collaborerende beleid, is niet bewijsbaar maar zeker niet onwaarschijnlijk. Gelet op het percentage overlevenden in Roermond, vergeleken met dat van Sittard, Venlo en Heerlen, luidt de voor de hand liggende conclusie: hoe sterker het nog aanwezige Nederlandse niet-nationaalsocialistische gezag, hoe meer kans er bestond om de oorlog te overleven, mits er ter plaatse voldoende bereidheid tot hulpverlening bestond.

Zoals we al constateerden zal voor Sittard de aanwezigheid van een fanatieke NSB'er als burgemeester wel eens de doorslaggevende negatieve factor tijdens de vervolging kunnen zijn geweest. Bovendien zal de kleine maar harde kern van antisemieten in die stad de situatie verergerd hebben. Voor Venlo was het een handicap dat burgemeester Zanders tijdens de bezetting was benoemd en nooit de volle medewerking van de volledige bevolking en het ambtenarenapparaat kreeg. Desondanks kan hem een zekere standvastigheid jegens de bezetter niet ontzegd worden.

Opvallend is dat de mentaliteit van de politiekorpsen en hun leidinggevendenden in Roermond, Sittard en Venlo voor de hoogte van de overlevingskansen van Joden niet allesbepalend lijkt te zijn geweest. In elke stad waren er ook NSB'ers, Schalkhaarders en andere gelijkgestemden aanwezig in het politiekorps.⁹⁶¹ Bijna overal werd medewerking aan de deportaties verleend.

Bij de beoordeling van de behandeling van Roma, Sinti en 'asocialen' is het opmerkelijk dat het de NSB-burgemeester van Roermond, Lensing, was die weigerde om gevolg te geven aan de door de bezetter verstrekte instructies. Venlo daarentegen liet een groot aantal bewoners van het plaatselijke verzamelkamp zonder meer naar Westerbork vertrekken. In Sittard was de houding tegenover deze groep niet veel beter. De politiecommandant aldaar moest na de oorlog het veld ruimen onder meer vanwege de medewerking van zijn korps aan de deportatie van 'asocialen' naar kamp Ommen.

Als we kijken naar Groningen, Enschede en Hengelo, dan kunnen we voor eerstgenoemde stad concluderen dat de afwezigheid van een krachtig Nederlands niet-nationaalsocialistisch bestuur alsmede van morele leiders ofwel

⁹⁶¹ Schalkhaarders zijn politiemedewerkers die aan de door de bezetter opgerichte politieschool in Schalkhaar hun opleiding hebben gehad.

van een ‘society of enablement’ behoort tot de factoren die waarschijnlijk mede hebben geleid tot de rampzalige afloop van de Shoah in Groningen. Maar misschien nog van groter belang is het vroege tijdstip, 10 juli 1942, geweest waarop veel slachtoffers uit Groningen zijn gedeporteerd, iets wat noch door kerkelijke noch burgerlijke overheden of personen viel te verhinderen. Evenmin is de deportatie, in februari 1943, van 189 medewerkers van de Groningse Joodse Raad het openbaar bestuur toe te rekenen.

Voor de Enschedese Joden was het optreden van belang van een anti-Duitse politiecommissaris naast een zwak optredende burgemeester – maar niet collaborerend zoals Reymer – die overigens tot augustus 1944 aanbleef. In Hengelo was er sprake van én een burgemeester én een politiecommissaris die fel tegen het nationaalsocialisme gekant waren. Na hun ontslag bleek het politiekorps in die stad deels bereidwillig om met de bezetter mee te werken.

Omdat in beide Twentse steden de bevolking al op 13 en 14 september 1941 gewaarschuwd was door de razzia die de bezetter toen organiseerde, was men daar vroeg gealarmeerd over de vernietigingsplannen. In elk geval geldt voor beide steden dat de houding van verantwoordelijke bestuurders en politiefunctionarissen tot halverwege de oorlog van groot belang geweest zal zijn. Voor Hengelo valt nog te wijzen op de rol van predikant Overduin en zijn verzetsgroep, als getuige daarvan dat kerkelijke inzet voor de Joden daar niet ontbrak.

Viel er in Roermond voor de Joodse burgers tijdens de jaren ’40-’45 weinig steun te verwachten van de zijde van het openbaar bestuur, ook het bisdom Roermond heeft, ondanks alle inzet en verzet van kerkelijke bestuurders en geestelijken, niet kunnen voorkomen dat de overlevingskansen van Joden in Roermond en Midden-Limburg uiteindelijk gering bleken te zijn. Dat werd na 1945 schrijnend duidelijk.